

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

32e jaargang nr. 1 januari / februari

1991

Themanummer
Duitsland

**Vereniging van docenten
geschiedenis en staatsinrichting
in Nederland**

Algemeen Bestuur

Mw. Z. Matthee, *voorzitter*,
Heivlinder 53, 2317 JT Leiden.
Tel. 071 - 21 58 73.

Mw. T. Perdeck-Schimmel,
vice-voorzitter, Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. J. van der Leeuw-Roord,
1e secretaris, Louise Henriettestraat
16, 2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, *2e secretaris*, Postbus
360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

H. van Duijsen, *penningmeester*,
Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch.
Tel. 073 - 41 78 22.

L.J.G. van Schie, Dennenbosweg 17,
7556 CB Hengelo.
Tel. 074 - 50 05 40.

F.R. Kat, Jeudestraat 4,
4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk, Wijnmanlaan 32,
8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN
bij de administratie Vreeswijkstraat 329,
2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij
aangeven tot welke categorie van lera-
ren u behoort en op welk schooltype u
werkzaam bent.

Voor 1991 bedragen de contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger f105,-
2. Tot en met HOS-schaal 10 f90,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer
in het onderwijs werkzaam zijn) en
studenten f75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per week
les geven kunnen in aanmerking komen
voor een korting. Hiertoe moet u jaar-
lijks voor 1 december een verzoek in-
dienen bij de penningmeester met ver-
melding van het aantal lessen, de school
en de categorie waartoe u behoort.

*Adreswijzigingen en opzeggingen die-
nen schriftelijk aan de administratie te
geschieden.*

**Kleio is het blad van de VGN en
verschijnt tien maal per jaar,
incidenteel met (mini-)didactica.**

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*,
Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist.
Tel. 03404 - 62 886.

J.A. de Ruiter, Almelo.
Mw. J. van der Leeuw-Roord, Den
Haag.

B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Den Haag
H.J.C. Termeer, Nijmegen.
W. Rongen, Utrecht.

*Secretariaat: J.A. de Ruiter, Parkweg
5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60
987.*

*Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoop-
man, Omloop-West 9, 3402 XM IJssel-
stein. Tel. 03408 - 8 35 76.*

Alle leden van de VGN hebben een
abonnement op Kleio. Niet-leden kun-
nen zich abonneren, maar reglementair
komen alleen diegenen in aanmerking
voor een abonnement zonder lidmaat-
schap, die niet werkzaam zijn als doc-
cent geschiedenis en staatsinrichting
in enigerlei categorie van onderwijs in
Nederland. Over uitzonderingen beslist
het bestuur.

Voor 1991 kost een abonnement:
Nederland en België f90,-
Buitenland f105,-
Buitenland inclusief extra porto
luchtpost f130,-
Losse nummers f9,50

Informatie over het leerlingenmateriaal
in de serie Kleio-Didactica en andere
uitgaven van de VGN vindt u in de
Kleio-krant achter in het blad.
U kunt bestellen door het betreffende
bedrag over te maken op Postbank-
nummer 128701 t.n.v. Penningmeester
VGN te Den Haag. Wilt u op het giro-
biljet aangeven om welke nummers
het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.
Prijzen:

1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten
en inleverdata van de opnamemodel-
len kunt u zich wenden tot de eind-
redacteur.

Vormgeving: Concepts DTP Utrecht
Druk: Elinkwijk Utrecht

ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Bij dit themanummer
W. Rongen

**4 "Fragen an die deutsche Geschichte".
Historici en het Duitse verleden**
E. Jonker

11 De historicus als rechter
J. Koch

**18 De inbedding van Duitsland. Neder-
land en de Duitse hereniging 1949-
1990**
F. Wielenga

**24 Maak geen slapende keizers wakker.
Frederik I Barbarossa 1190-1990**
W. Rongen

28 Boek van de maand
H. Lademacher

32 In 't kort en recensies

35 Kleio-krant

kleio

nummer 1/91
pagina's 2 en 3

*Wilt u artikelen voor Kleio toezenden aan
de secretaris. Berichten voor de Kleio-
krant kunnen rechtstreeks naar de eindre-
dactie.*

Bij dit themanummer

Naar aanleiding van de hereniging van de beide Duitslanden merkte de historicus en literator A. Alberts in zijn onlangs verschenen *Op weg naar het zoveelste Reich* op dat er tot 1871 geen sprake was van één Duitsland, maar van vele Duitslanden.

Wat Alberts betreft mag die situatie onmiddellijk weer terugkeren want hij associeert een verenigd Duitsland slechts met spanning, oorlog, dood en verderf. Hij deelt niet het vertrouwen van menig ander die, wijzend op 40 jaar Bondsrepubliek, van mening is dat er ook een democratisch, fatsoenlijk Duitsland mogelijk is.

Of men nu positief of negatief denkt over de ontwikkelingen van het afgelopen jaar, voor vele Europeanen zal de hereniging van de beide Duitslanden toch dé gebeurtenis van 1990 geweest zijn en het valt te verwachten dat de ontwikkelingen in Duitsland ook in de komende jaren met argusogen gevolgd zullen worden.

Gemengde gevoelens zullen daarbij niet te vermijden zijn. Denken over een verenigd, groot en sterk Duitsland is immers onlosmakelijk verbonden met herinneringen aan de gebeurtenissen in 1871, 1914-1918 en 1939-1945.

Het leek de redactie van *Kleio* een goede zaak die gemengde gevoelens wat handen en voeten te geven.

In het eerste artikel van dit themanummer over Duitsland beschrijft Ed Jonker hoe met name West-Duitse naoorlogse historici het Duitse verleden beoordelen. De centrale vraag daarbij is of Nazi-Duitsland als een ontsporing gezien moet worden of dat Duitsland vanaf de negentiende eeuw een aparte, eigen ontwikkeling heeft gevolgd, die haast noodzakelijkerwijs tot het Nazisme leidde. De pogingen van deze historici om het inzicht in de Duitse geschiedenis te nuanceren en te verdiepen riepen echter een klassiek

De eerste ontmoeting van de leiders van BRD en DDR: Bondskanselier Brandt en eerste minister Stoph (19 maart 1970). De hereniging van de beide Duitslanden kwam niet uit dergelijke politieke contacten voort, wel een ontspanning tussen Oost en West.

probleem op: dat van de ambivalente relatie tussen geschiedbeoefening en ethiek. De Duitse geschiedenis, vooral die van het Derde Rijk, maakt morele oordelen haast onvermijdelijk.

Het was Golo Mann, die, zoals Jeroen Koch laat zien, juist zo'n moreel oordeel aandurfde. Hij beschouwde het als de taak van de historicus menselijke schuld vast te stellen.

In het derde artikel gaat Friso Wielenga, wiens dissertatie als *Boek van de Maand* wordt besproken, in op de houding van Nederland tegenover Duitsland na 1945. De discussies die in de vroege jaren vijftig gevoerd werden vertonen een sterke overeenkomst met die van de laatste twee jaar. De Nederlandse doelstellingen zijn nog steeds: integratie van Duitsland in het Westen, lidmaatschap van de NAVO en versnelling van het Europese integratieproces.

Maar bij nadere beschouwing blijken de verschillen groter te zijn dan men op 't eerste gezicht zou zeggen.

De middeleeuwse keizer Frederik I Barbarossa tenslotte werd in de negentiende eeuw hét symbool voor Duitse eenheid. Het artikel over zijn 'Nachleben' laat zien dat het streven naar Duitse eenheid al veel ouder is dan de negentiende eeuw en, in tegenstelling tot wat Alberts suggereert, niet altijd verbonden is geweest met oorlog en verderf. Barbarossa werd in de late Middeleeuwen keizer 'Friedenreich' genoemd, die eenheid en vrede zou brengen. Tegen zo'n rijk zal ook Alberts weinig bezwaren hebben.

Wim Rongen

"Fragen an die deutsche Geschichte"

Ed Jonker

Dr. E. Jonker is verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de RU Utrecht. Hij gaat in dit artikel in op *Die deutsche Katastrophe*, (het historisme), de *Sonderweg* en de recente *Historikerstreit*.

Siegfried Wagner contra Richard Strauss (*Simplicissimus* 1912)

De Duitse geschiedschrijving over het eigen verleden is voor historici om twee redenen van belang. Ten eerste vanwege dat verleden zelf. In de recente, overigens ook alweer een halve eeuw achter ons liggende, Duitse geschiedenis ziet men een aantal centrale problemen van de 20e eeuw het scherpst uitgelicht. Daarbij gaat het niet uitsluitend om problemen van morele aard die door de nationaal-socialistische machtsuitoefening, door de vernietigingsoorlogen en door de Holocaust gesteld worden.

Kernthema's van de politieke, culturele en ook sociaal-economische geschiedenis worden geïllustreerd aan het Duitse voorbeeld. In veel gevallen zijn invloedrijke concepten, probleemstellingen en onderzoeksgebieden juist 'denkend aan Duitsland' ontworpen.

'Duitsland 1933-1945' heeft niet alleen zijn stempel gezet op de opvattingen over de 20e eeuwse geschiedenis, ook het beeld van de 19e eeuwse ontwikkelingen is er in hoge mate door bepaald geraakt. Interpretaties van industrialisatie, democratisering, kapitalisme, liberalisme en nationalisme: ze vallen voor een groot deel onder de slagschaduw van '1933'.

Een catastrofe

De tweede reden waarom historici - ook buiten Duitsland - betrokken zijn bij de Duitse geschiedschrijving over het eigen verleden, ligt in de historiografische traditie van het historisme. Dat historisme is niet alleen in Duitsland dominant geweest, het is in een aantal opzichten nog altijd de historische benaderingswijze bij uitstek. Immers, voorschriften als 'het verleden in en op z'n eigen termen bekijken' en 'niet oordelen maar trachten te begrijpen' zijn blijvend opgenomen in de canon van de moderne geschiedbeoefening.

Dat begrijpen nog geen goedpraten is en dat historistische geschiedschrijving niet automatisch hoeft te leiden tot aanvaarding van de status quo en tot machtsverheerlijking, - daar is vaak terecht op gewezen. Dat begrip en goedkeuring in elkaars verlengde kunnen liggen, is echter evenzeer waar en dat de Duitse historisten zich dikwijls behaaglijk aan de macht hebben geschurkt, is onbetwistbaar.

De meerderheid van de Duitse historici bedreef in de 19e eeuw politieke geschiedenis, die zeker in de generatie na Ranke sterk nationalistisch werd. De zogenaamde Pruisische school stelde zich, met Treitschke in de voorhoede, van harte in dienst van de Duits-nationalistische zaak.

kleio

nummer 1/91
pagina's 4 en 5

De rol van de historische professie onder het Hitler-regime kan op z'n best betiteld worden als 'resignativ'. De nationalistische geschiedschrijving met een vaak pan-Germanistische inslag, de verheerlijking van de sterke staat en een diepgeworteld anti-communisme: het waren thema's en houdingen die in hoge mate spoorden met het nationaal-socialistische geschiedbeeld. Deze ideologische harmonie werd natuurlijk versterkt doordat liberaal en socialistisch georiënteerde historici in ballingschap gingen of monddood gemaakt werden. Daar moet dan wel weer bij aangetekend worden, dat hun aantal niet bijzonder groot was en dat zij door de meerderheid van hun vakgenoten rigoureus buiten het academisch gilde waren gehouden.

Dit complex van historisme, nationalisme en machtsverheerlijking is niet exclusief Duits. Nationalistische geschiedschrijving valt in de 19e eeuw en rond de Eerste Wereldoorlog volop in alle Europese landen te vinden en ook buiten Duitsland zijn vormen van accommodatie aan de (bezettende) macht aanwijsbaar. Maar ook op dit punt lijkt zich in het Duitsland van de 20e eeuw een verheving van algemeen-Europese problemen voorgedaan te hebben. De uitgeoefende macht was er absoluter en abjecter, de keuzes ervoor of ertegen waren moeilijker en belangrijker dan elders en het historisme was er pregnanter en sterker dan in Frankrijk, Engeland of Nederland.

Conservatieve consensus in de jaren 40 en 50

Die 'deutsche Katastrophe', zoals Friedrich Meinecke in 1949 zijn afrekening met het historisme noemde, was dus in historiografisch opzicht een dubbele ramp. Ten eerste voor Duitsland en zijn tradities. Het Duitse verleden lag, net als het land zelf, in puin. In de tweede plaats was het een catastrofe voor de heersende historiografische traditie in Duitsland. De (historische) geschiedbeoefening had zichzelf in discrediet gebracht, er lag een bruin waas over het vak.

Niettemin bleek 1945 geen historiografische 'Stunde Null' te zijn. Er vond geen fundamentele heroriëntatie binnen het vak plaats. Integendeel, de oude tradities van historistische beschrijving en politieke geschiedenis werden voortgezet.

De periode van het Derde Rijk werd in de jaren 40 en 50 door de historici op twee manieren benaderd. Ofwel ze werd genegeerd, ofwel geïsoleerd.

Demonisering van het Derde Rijk; de schuld van de leiders. (Uit De Notenkraker)

Het negeren van de Hitlertijd gebeurde doordat men teruggreep op het Duitse verleden voor 1933 en van daaruit een continuïteit met het heden, over de periode 1933-1945 heen, trachtte te construeren. Zo werd in 1948 veel positieve belangstelling getoond voor het liberale streven van 1848. Ook werd Bismarck geschetst als een in wezen gematigd, vredelievend politicus, die niet veel verschilde van Stresemann of Adenauer.

Interessanter voor ons is de benadering, waarbij het Derde Rijk wel aandacht kreeg, maar dan als uitzondering op de loop van de 'echte' Duitse geschiedenis: het Hitler-regime als onverklaarbare aberratie, als onbegrijpelijke bewustzijnsvernauwing binnen een anderszins normale geschiedenis en fatsoenlijke cultuur. Deze isoleringsstrategie, waarbij de periodes voor 1933 en na 1945 tot nazi-rein verklaard werden, vereiste een demonisering van het Derde Rijk. Dat moest als totaal afwijkend, als volstrekt anders voorgesteld worden. In dit kader vallen wat je zou kunnen noemen de 'studies in slechtheid': er werd veel aandacht besteed aan de rol van Hitler en zijn naaste omgeving, aan de terreur van de SS, aan de massa-beïnvloeding door Goebbels, aan de ideologische zinsbegoocheling van het aanvankelijk misleide en vervolgens onderdrukte Duitse volk.

Voorbeelden van deze fase van historische verwerking zijn Eugen Kogons *Der SS-staat* uit 1946 en het werk van Gerhard Ritter onder de veelzeggende titel *Die Dämonie der Macht* (1947). Ritters aanpak is typerend voor het in quarantaine stellen van het

Derde Rijk. De oorzaken ervan lagen zijns inziens niet in enigerlei Duitse traditie, maar juist in de vernietiging daarvan in en na de Eerste Wereldoorlog. De hyperinflatie, de invoering van massa-democratie en de opkomst van modern racisme maakten een eind aan de sociale, politieke en culturele zelfstandigheid van de middengroepen. In die situatie grepen Hitler en andere gedeclasserden hun kans: zij brouwden een bedwelmend mengsel, dat de verzwakte Duitsers naar het hoofd steeg.

Ritter mocht er graag op wijzen dat de ingrediënten van Hitlers brouwsel niet autochtoon waren, maar uit het westen werden geïmporteerd. De inflatie was de schuld van Versailles, modern nationalisme en totalitaire massa-democratie vormden de vrucht van de Franse revolutie, terwijl het biologische racisme in Engeland bedacht was.

Waaruit valt nu dit gebrek aan inhoudelijke en methodische heroriëntering te verklaren? Hoe was het mogelijk dat men binnen en buiten de historische professie genoeg nam met deze apologetische tendenties?

Een belangrijke rol zal gespeeld zijn door de behoefte aan verdringing van het afschuwelijke verleden. We zien ook in landen als Nederland, België en Frankrijk dat fundamentele problematiserende vragen pas na de wederopbouw, pas in de loop van de jaren 60 toegelaten werden. Hoeveel sterker moet in de Bondsrepubliek, waar gemakkelijke goed/fout schema's geen voorlopige oplossing konden bieden, dan wel niet de behoefte zijn geweest om het verleden onder het tapijt te vegen of op sterk

Continuïteit? Een van de 'Groot-Duitse' briefkaarten, die in Duitsland in 1935 werden verspreid.

water te zetten?

Behulpzaam daarbij was ongetwijfeld het conservatieve klimaat van de Koude Oorlog. Dat vroeg om continuering van het traditionele anti-communisme en moedigde kritisch zelfonderzoek naar de grondslagen van de bestaande maatschappij niet aan. En die kritiek was, zoals later zou blijken, een onontkoombaar bijproduct van analyses die de wortels van het nationaal-socialisme in de structuur van de Duitse (industriële, kapitalistische) samenleving zochten.

Conserverend en anti-kritisch werkte ook de samenstelling van het academische personeel. Hier is sprake van grote continuïteit: voor een zeer aanzienlijk deel waren het dezelfde historici die onder Hitler en Weimar de dienst hadden uitgemaakt. Het conservatieve klimaat werd versterkt door het feit dat overwegend links-liberaal

georiënteerde emigré's uit de jaren 30 niet terugkeerden. Deze belangrijke groep historici, onder wie Hajo Holborn, Hans Kohn, Fritz Stern, George L. Mosse en Hans Rosenberg, leverde wel degelijk kritische studies naar de Duitse traditie. Maar zij deden dat in Angelsaksisch milieu, ze publiceerden ook voornamelijk in het Engels en hun bijdragen werden in Duitsland vooralsnog genegeerd. Pas in de loop van de jaren 60 en 70 raakte hun werk in Duitsland bekend en ging het een rol spelen in het nog te behandelende debat over de Duitse 'Sonderweg'.

Kentering rond 1960

Voordat het zover was, moest in de Bondsrepubliek eerst een verandering van politiek en cultureel klimaat optreden. Op historisch terrein viel een kentering waar te nemen rond 1960. Van twee kanten werd toen de isoleringsstrategie onder vuur genomen.

Karl Dietrich Bracher liet in zijn *Die national-sozialistische Machtergreifung* uit 1960 en in latere politicologisch georiënteerde studies zien dat het nazi-regime een structuur kende, die op een bredere basis berustte dan alleen op Hitler en zijn getrouwen. Het regime werd bij de uitvoering en naleving van tal van maatregelen gesteund door grote bevolkingsgroepen. De politieke structuur van de nationaal-socialistische machtsuitoefening vertoonde op een aantal punten continuïteit met het regeringsapparaat uit voorgaande periodes.

Continuïteit, maar dan op het gebied van de doelstellingen van de buitenlandse politiek, werd ook gezien door Fritz Fischer. In zijn bekende boek *Griff nach der Welt-*

Een machtige vijand in het Oosten (cartoon Low)

macht (1961) stelde hij dat de buitenlandse politiek van Hitler niet wezenlijk verschilde van die van Stresemann of het Wilhelmische Duitsland. Vanaf 1890 tot en met 1945 was de doelstelling dezelfde geweest: Duitsland moest allereerst midden-Europa domineren, vervolgens Lebensraum in het oosten verwerven ten koste van de Slavische volkeren aldaar en uiteindelijk, als beheersers van het Euraziatische continent, de sterkste of zelfs enige wereldmacht worden. Op de achtergrond van dit denken in termen van 'Weltmacht oder Niedergang' stond volgens Fischer een sociaal-darwinistisch racisme, dat de Duitse elite ontvankelijk maakte voor de gedachte dat oorlog onvermijdelijk was.

Deze gelijkschakeling van Hitler met Bethmann Hollweg en Stresemann wekte veel verontwaardiging in Duitse historische kring. De generatie van Gerhard Ritter voelde zich verraden. In het kader van de Frans-Duitse toenadering onder Adenauer had men in de jaren 50 op gemeenschappelijke conferenties met Franse historici de rekening van de Eerste Wereldoorlog opgemaakt en de boeken gesloten. De slotsom luidde, dat de Eerste Wereldoorlog de schuld van allen en dus van niemand in het bijzonder was. Met andere woorden: tot en met 1918 en eigenlijk tot 1933 was de Duitse politiek normaal geweest, vergelijkbaar met die van andere beschaafde landen als Frankrijk en Engeland. En nu kwam Fischer, een Duits historicus nog wel, beweren dat Hitler, het nazisme en de Tweede Wereldoorlog niet als uitzondering gezien moesten worden, maar integendeel een onderdeel van een Duitse traditie vormden, die op z'n minst sinds 1890 de Duitse politiek beheerst had.

Voor het eerst vond in Duitsland op grote schaal een debat plaats, dat al snel niet beperkt bleef tot de vakgenoten. Ook in de publieke opinie werd de strijd uitgevochten met een politieke en emotionele lading, die vergelijkbaar is met die van de later Historikerstreit in de jaren 80.

Deze discussies maakten in de Bondsrepubliek de weg vrij voor een fundamenteel en gevarieerd historisch debat over het eigen recente verleden. Het ideologische spectrum verbreedde zich. Naast conservatieve historici deden nu ook links-liberale en nieuw-linkse historici van zich horen. Hun andersgerichte benadering vertaalde zich methodisch in nieuwe, anti-historische vraagstellingen en onderzoekstechnieken. Deze overgang naar een meer pluralistische politieke en wetenschappelijke constellatie werd vergemakkelijkt door het afnemen van het Koude Oorlogsklimaat en door de regeringsdeelname van sociaal-

democraten en liberalen. Op academisch terrein vond een dubbele wisseling van de wacht plaats. Enerzijds werd de generatie Ritter afgelost door jongere historici, anderzijds kwamen er door de uitbreiding van het universitair onderwijs nieuw leerstoelen en onderzoekscentra, die zich veelal tegen de historistische richting profileerden door studie te verrichten naar de economische en sociale eigenaardigheden van het moderne, geïndustrialiseerde Duitsland.

Rond deze opvatting van een Duitse 'Sonderweg' zou zich in de jaren 70 een nieuwe orthodoxie uitkristalliseren.

Nieuwe orthodoxie in de jaren 70: de 'Sonderweg'

De opvatting, dat Duitsland een bijzonder land was, met een afwijkend karakter, is daar ter plekke bedacht aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw. Nationalistische geschiedschrijvers schreven aan hun land een positieve afwijking toe die het gevolg zou zijn van de uitzonderlijke situatie van Duitsland als 'land van het midden'. De geografische ligging tussen west en oost, die speciale 'geo-politieke' verantwoordelijkheden en mogelijkheden bood, kende in hun ogen een politiek en cultureel complement. Ook in die opzichten nam Duitsland een middenpositie in, die vooral gedefinieerd werd ten opzichte van het westen. Duitsland was niet gevallen voor het rationalisme voor de koele (Franse) 'Zivilisation' of het technische (Engelse) parlementarisme. De Duitse politiek en cultuur waren completer: zij kenden naast rationele ook gevoelselementen. Kultur, Bildung en een sterke vaderlijke staat gaven de Duitsers een warme samenleving, een 'Gemeinschaft', waar in het westen slechts de kille, moderne maatschappij, de 'Gesellschaft' bestond. Door zijn romantische gevoeligheid en verhevenheid was het Duitse volk in staat zich boven de alledaagsheid uit te tillen; het was in de woorden van Werner Sombart geen volk van louter calculerende 'Händler', maar zeker ook van 'Helden'.

Na de Eerste Wereldoorlog werd dit zelfbeeld problematisch, hoewel het in kringen van de zogenaamde 'Konservative Revolution' nog wel opgeld deed. Na 1945 bestond er, zoals al opgemerkt, in de Bondsrepubliek geen behoefte om een uitzonderingspositie op te eisen. Alleen de Hitler tijd was immers een aberratie, de rest van de Duitse geschiedenis moest als normaal, dat wilde zeggen: westers, beschouwd worden.

In het buitenland werd de these van de bijzonderheid van Duitsland omgekeerd: het Duitse volk kreeg nu een negatieve uitzonderingspositie. Duitsers, Teutonen, waren altijd al woest en onbeheerst geweest, zo luidde de meest wilde versie van deze these, die in de Tweede Wereldoorlog door de westelijke geallieerden gestimuleerd werd. A.J.P. Taylor opende bijvoorbeeld zijn *The Course of German History* uit 1945 als volgt: 'The history of the Germans is a history of extremes. It contains everything except moderation, and in the course of a thousand years the Germans have experienced everything except normality.'

In die vorm is de these van Duitslands eigenaardigheid langzamerhand naar de borreltafel verwezen.

Op de academische agenda kwam in de jaren 60 en 70 een meer toegespitste en uitgewerkte interpretatie van Duitslands negatieve bijzonderheid te staan: de these van de Duitse 'Sonderweg'. Deze hield in, dat Duitsland in de 19e eeuw een ontwikkeling naar moderniteit doorgemaakt had, die minder compleet was dan die in het westen. Uit deze uitgestelde en halfslachtige modernisering kwamen de Duitse problemen van de 20e eeuw voort.

Twee verklaringen

Van deze Sonderwegthese zijn twee varianten ontworpen. Allereerst de these van het zogenaamde 'on-liberalisme', ontwikkeld door de eerder genoemde groep van emigranten, die in de jaren 30 Duitsland verlaten hadden. Van deze historici is Fritz Stern de bekendste geworden. Hij introduceerde met zijn boek *The Failure of Illiberalism* (1972) ook het neologisme 'illiberalisme'. Deze term duidde op de vermeende zwakte van het liberalisme in het 19e eeuwse Duitsland. De capitulatie van de liberalen voor Bismarck, voor het nationalisme en voor de sterke staat had niet alleen politiek gevolgen gehad. Ook intellectueel en cultureel ontstond in Duitsland een anti-liberale houding van onverdraagzaamheid en anti-rationalisme. Het archetype van de apolitieke Bildungsbürger, men denke aan Thomas Mann met zijn *Betrachtungen eines Unpolitischen* van 1918, was anti-modern en anti-democratisch.

Sterns theorie van het 'illiberalisme' was in feite een negatief concept. Hij stelde de vraag waarom Duitsland geen politiek, intellectueel en cultureel klimaat kende à la Engeland, Frankrijk of de Verenigde Sta-

De falende bourgeoisie? (Foto August Sander, ca. 1925)

ten. Het werk van Stern en de zijnen kan opgevat worden als een liberale kritiek op de conservatieve versie van de generatie Ritter. Tevens rekenden zij af met het conservatieve historisme van Friedrich Meinecke, van wie sommigen van hen leerlingen geweest waren. Hun liberale visie vond in de jaren 60 en 70 bij Duitse historici gehoor.

Ook in Duitsland zelf werd nu vanuit deze optiek gewerkt. Bekend werd Ralf Dahrendorfs boek uit 1965: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, dat ook in Engelse vertaling triomfen heeft gevierd. Dat laatste is een illustratie van de internationalisering van het historische debat: de discussies in de Angelsaksische landen en in de Bondsrepubliek vonden niet meer gescheiden plaats; ze beïnvloedden elkaar in toenemende mate.

De tweede variant van de Sonderwegthese is ontwikkeld door een school van Duitse sociaal-historici, waarvan Hans-Ulrich Wehler wel de invloedrijkste genoemd mag worden. Deze historici zochten de oorzaken van de afwijkende Duitse ontwikkeling niet in de eerste plaats in de politieke en intellectuele cultuur. Zij richtten hun blik op de sociaal-economische structuur en constateerden dat de industrialisatie van Duitsland abnormaal was verlopen. "Normaal" was een industrialisatie die verliep onder liberale auspiciën en hand in hand ging met culturele modernisering en politieke democratisering, zoals dat volgens hen in Engeland en de Verenigde Staten gebeurd was.

In deze opvatting van modernisering, die een mengsel was van enerzijds na-oorlogse liberale Amerikaanse sociologie en van anderzijds herontdekt marxisme, stond met name Engeland model. Ook hier is dus weer sprake van een negatief concept: het was in Duitsland niet gegaan zoals het hoorde. Boosdoener was ook in deze visie de Duitse bourgeoisie: zij had haar kans voorbij laten gaan om economie en maatschappij naar hand te zetten. Na het echec van 1848 vond in Duitsland een autoritaire industrialisatie van bovenaf plaats die leidde tot een gespletenheid in de samenleving. Enerzijds werd een technisch moderne industrie opgebouwd, terwijl anderzijds in politiek opzicht een semi-feodale structuur bleef bestaan en zelfs versterkt werd. Dat was mogelijk, omdat de liberale bourgeoisie haar eerstgeboorterecht had verkwanseld. Het beroemde pact tussen 'Korn und Eisen', tussen 'Junker und Ruhrbaronen', dat in 1878/79 tot stand kwam, garandeerde de burgerij materiële welvaart en culturele vrijheid, maar maakte haar politiek onmondig.

Deze these van de falende bourgeoisie is dus vooral verdedigd door een school van neo-marxistische historici die niet alleen politiek en inhoudelijk, maar ook methodisch afscheid namen van het traditionele historisme.

Werner Conze, Jürgen Kocka en Hans-Ulrich Wehler presenteerden zich nadrukkelijk als bedrijvers van Sozialgeschichte, Gesellschaftsgeschichte of Strukturgeschichte. Wat hen fascineerde, wordt goed weergegeven door de titel van Helmut Böhmes boek uit 1966: *Deutschlands Weg zur Grossmacht*. De ondertitel laat zien, waar zij de verklaring zochten: *Zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848-1881*.

Die verhouding tussen staat en economie was dus in hun ogen niet symmetrisch, het zat in Duitsland politiek scheef, omdat een

breed liberaal draagvlak ontbrak. Het gevolg daarvan was dat de elite sociaal en politiek onzeker was, wat zich vooral vertaalde in een krampachtige houding tegenover het opkomende socialisme. Om de middengroepen en een deel van de arbeiders tegen het socialisme te mobiliseren, werd een politiek gevoerd van 'sociaal-imperialisme'. De term is van Wehler en hij doelde daarmee op de techniek die de politieke elite gebruikte om de aandacht van binnenlandse sociale spanningen af te leiden door middel van een opgeklept nationalisme. Om deze gevoelens van nationale eenheid voldoende te prikkelen, werd een agressieve buitenlandse politiek gevoerd, gericht op het creëren van conflictsituaties met buitenlandse machten.

In de jaren 70 werd de these van de Duitse Sonderweg tot een nieuwe orthodoxie. Het nationaal-socialisme werd daarin opgevat als de logische uitkomst van een proces van verlate en mislukte modernisering. In deze nieuwe orthodoxie werd de door Fischer beschreven *Griff nach der Weltmacht* verklaard uit een combinatie van Wehlers sociaal-imperialisme en Sterns illiberalisme. Deze interpretatie van Duitslands geschiedenis als Irrweg werd zeer invloedrijk. Ze kreeg ook internationale ondersteuning vanuit Angelsaksisch academisch milieu, zoals in het werk van de bekende Amerikaanse socioloog en historicus Barrington Moore. In diens *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1966) werd weliswaar afstand genomen van de 'normaliteit' van het Engelse geval van industrialisatie, maar duidelijk was dat de kapitalis-

tisch-democratische weg naar modernisering al met al te verkiezen viel boven de revolutie van bovenaf, die uiteindelijk tot fascisme leidde.

Voor westerse intellectuelen bood de theorie van de Sonderweg een zeer bevredigende verklaring. Ze sloot naadloos aan bij zowel het liberale als het marxistische model van industriële ontwikkeling en gaf de ereprijs voor de aantrekkelijkste, respectievelijk minst onwenselijke, inrichting van de moderne samenleving aan hun eigen maatschappelijke systeem.

Voor het Duitse intellectuele publiek was de Sonderwegthese natuurlijk minder prettig, maar heel wel draaglijk omdat de verantwoordelijkheid voor het Derde Rijk gelegd werd bij de anonieme, collectieve determinanten.

Over het succes van de remedie konden allen het weereens zijn: de Bondsrepubliek was een moderne, liberale en sociaal-democratische samenleving geworden naar westerse snit.

History Workshop en Historikerstreit in de jaren 80

Deze rustgevende consensus hield natuurlijk niet lang stand. Zoals het hoort, werd de nieuwe orthodoxie op haar beurt onder vuur genomen. Interessant is dat de kritiek niet uit de hoek van de traditionele conservatieve Duitse geschiedbeoefening kwam, maar uit de koker van jonge, linkse Britse historici. In het milieu van de bekende

History Workshop in Oxford is in de jaren 70 veel aandacht besteed aan de 'geschiedenis van het gewone volk', aan sociale geschiedenis "van onderop".

De linkse historici uit deze geschiedenis-werkplaats stelden zich kritisch op ten aanzien van enkele centrale mythes over de Engelse geschiedenis. Het idee dat in Engeland in de 19e eeuw een toch min of meer geleidelijke ontwikkeling naar liberalisme en democratie had plaatsgevonden, werd door hen aangevochten. Met name de dominerende en positieve rol van de liberale middengroepen, met een marxistische terminus technicus aangeduid als "bourgeoisie", werd ter discussie gesteld. Daarbij werd natuurlijk gewezen op de materiële ellende en politieke onmondigheid van de arbeidersklasse, maar ook werd gekeken naar de verhouding tussen bourgeoisie en traditionele aristocratie. En wat bleek; de Engelse bourgeoisie was helemaal niet zo krachtig en zelfbewust als iedereen alsmaar beweerd had. Engeland was geen puur liberaal-burgelijke samenleving: traditionele elites bleven invloedrijk. De bourgeoisie zelf was ook bepaald niet in alle opzichten liberaal of democratisch van instelling: uit angst voor het opkomende socialisme betoonde zij zich vaak autoritair en was zij geneigd het op een accoordje te gooien met de oude machthebbers.

Met deze vaststelling werd tegelijkertijd één van de twee pijlers van de Sonderwegthese ondermijnd. De door Angelsaksische sociologen en historici gestipuleerde 'normale' modernisering, de liberaal-democratische ontwikkelingsgang, bleek niet te hebben bestaan. In Engeland, het voorbeeld bij uitstek, gedroeg de burgerij zich niet volgens de liberale voorschriften. Integendeel, haar gedrag vertoonde veel overeenkomst met dat, wat altijd aan de Duitse 'falende bourgeoisie' was toegeschreven. Daarmee was de connectie met de Duitse sociale geschiedenis gelegd en ging een aantal van deze Britse historici de tweede pijler van het Sonderweg-theorema aan een nader onderzoek onderwerpen. Had de Duitse burgerij nu echt gefaald en was het Duitse liberalisme wel echt zo zwak geweest? En ook dat beeld moest volgens deze historici sterk genuanceerd worden.

Het gevolg was een uitgebreide kritiek op de Sonderwegthese. Richard J. Evans bepleitte de noodzaak tot *Rethinking German History* in een gelijknamige bundel uit 1987 en gaf in zijn ondertitel aan waar het om ging: *Nineteenth-century Germany and the origins of the Third Reich*; om het probleem van de Sonderweg dus.

Gewapende arbeiders tegen de Kapp-putsch (tekening Alfred Fritzsche 1920).

LITERATUUR

Ik heb niet gepoogd om een uitgebreid overzicht te geven van de verschillende scholen en opvattingen in de Sonderweg-discussie en de Historikerstreit. In plaats daarvan is een beperkt aantal titels opgenomen van overzichtsliteratuur. Deze boeken en artikelen bieden zelf handige, berekeneerde wegwijzers in het hierboven geschetste historiografische landschap.

Over de Sonderweg:

D. Blackbourn, G. Eley, *The peculiarities of German history. Bourgeois society and politics in nineteenth-century Germany*, Oxford 1984

R.J. Evans, *Rethinking German history. Nineteenth-century Germany and the origins of the Third Reich*, London 1987

K.H. Jarausch, 'Illiberalism and beyond: German history in search of a paradigm', in *Journal of Modern History* 55 (1983), p. 268-284

J. Kocka, 'German history before Hitler: The debate about the German Sonderweg', in *Journal of Contemporary History* 23 (1988), p. 3-16

Over Duitse historici voor, tijdens en na 1933:

B. Faulenbacht, *Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*, München 1980

G. Iggers, *The German conception of history. The national tradition of historical thought from Herder to the present*, Middletown 1968

A.R. Sims, *Those who stayed behind. German historians and the Third Reich*, Ann Arbor (Michigan) 1974

K.F. Werner, *Das N.S.-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft*, Stuttgart 1967

H. Wolf, *Deutsch-jüdische Emigrationshistoriker in der USA und der Nationalsozialismus*, Bern 1988

Over de Historikerstreit:

R.J. Evans, *In Hitler's shadow. West German historians and the attempt to escape from the Nazi past*, London 1989

Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, R. Piper Verlag, München 1987

Ch. S. Maier, *The unmasterable past. History, Holocaust, and German national identity*, Cambridge (Mass.) and London 1988

Meer gesystematiseerd werd de aanval op de Wehler/Stern-these ingezet door Geoff Eley en David Blackbourn in hun *The Peculiarities of German History* (1984). Ten eerste achten zij het hele concept van een 'normale' weg naar industrialisatie onvruchtbaar. Dat er één norm zou zijn, namelijk de Engels-Amerikaanse variant van industrialisatie die automatisch gepaard ging aan liberalisme, democratie en een zelfbewuste middenklasse, was als uitgangspunt onjuist. Het leidde tot de steriele vraagstelling "Why wasn't Germany England?" In plaats van te trachten de vraag te beantwoorden "wie es eigentlich *nicht* gewesen", kon men beter kijken naar hoe het in Duitsland wel geweest was.

En door dat type van historisch onderzoek verdampt de Sonderweg-these, meenden Blackbourn en Eley. Want daaruit bleek dat de bourgeoisie in Duitsland in de 19e eeuw sociaal en cultureel dominant was geworden. Ook in politiek opzicht was de burgerij sterk vertegenwoordigd, zeker op lokaal en regionaal niveau. Alleen landelijk, op centraal niveau, stond het liberalisme zwak. Daarbij moest aangetekend worden, dat het politieke vervoermiddel voor de bourgeois-

belangen lang niet altijd het liberalisme was; ook modern-nationalistische of modern-conservatieve politieke groeperingen konden dat doel dienen.

Die laatste twee punten zijn bovendien niet specifiek Duits. Ook in Frankrijk en Engeland was de liberale middenstand bepaald niet de baas. Voor Engeland is al gewezen op de belangrijke rol van de oude aristocratie. Voorts was de bourgeoisie in deze westerse landen ook zeker niet overwegend modern, liberaal en democratisch te noemen. Ook hier was sprake van een sterk anti-socialisme en van vormen van illiberalisme.

De conclusie uit dit alles moest volgens Blackbourn en Eley luiden, dat Duitsland moderner was dan men had gedacht en Engeland traditioneler. Zo er al een norm of gemiddelde van industrialisatie of modernisering bestond, dan kon niet van een Duitse afwijking gesproken worden. De 'afwijking van 1933', de achtergrond waartegen dit debat toch gevoerd werd, kon niet verklaard worden uit oer-Duitse atavismen en slechts zeer gedeeltelijk en gebrekkig uit het 19e eeuwse verleden van Duitsland. De oorzaken moeten veeleer gezocht worden in een ongunstige samenloop van omstandigheden in Weimar: de combinatie van Versailles, inflatie, ressentiment en economische crisis.

De Historikerstreit

Deze Britse historische revisie van de Sonderweg-these werd in Duitsland enthousiast ontvangen. De oorspronkelijke, Duitstalige versie van het boek van Blackbourn en Eley (*Mythen deutscher Geschichtsschreibung*, 1980) had veel aandacht gekregen en was lovend besproken door conservatieve Duitse historici. Deze steun uit onverdachte hoek (Engels en links) was zeer welkom bij hun in de jaren 80 ingezette aanval op de Wehlerianen. Nu hoorde men het toch eens uit onbesmette bron: Duitsland was niet fundamenteel anders geweest, het was in de 19e eeuw niet voorbestemd tot het kwaad.

Dat de oorzaken van het nationaal-socialisme niet in langlopend-structurele, maar in kortlopend-conjuncturele factoren gezocht moesten worden: dat klonk bekend. Had Gerhard Ritter eigenlijk niet ook altijd al beweerd dat het aan Versailles, de inflatie en Weimar had gelegen?

Hoewel Eley en Blackbourn er terecht op hebben gewezen, dat zij ten eerste niet verantwoordelijke waren voor de Duits-conservatieve interpretaties van hun werk

en dat ten tweede die interpretaties onjuist waren, hielp dat natuurlijk niet meer. Onbedoeld gaven zij steun aan een herleving van het historisme in de Bondsrepubliek, die nogal eens gepaard ging met de roep om 'normalisering' van de Duitse geschiedenis. Immers, de nieuw-linkse 'Alltagsgeschichte', die ook in Duitsland zelf van de grond was gekomen, droeg bij tot een historisering en daardoor tot een ont-demonisering van het Duitse verleden. Men kwam daardoor zeker tot een beter begrip van het 19e-eeuwse Duitsland en ook van het Derde Rijk, dat langs deze weg in zekere zin ook genormaliseerd werd. Gedacht kan worden aan de studies van het Institut für Zeitgeschichte onder leiding van Martin Broszat en aan de televisie-serie *Heimat*.

Deze op zichzelf onverdachte en honorabele pogingen tot nuanceren en verdieping van ons inzicht in de Duitse geschiedenis riepen echter een klassiek probleem op. "Begrijpen" en "begrip hebben voor" liggen dicht naast elkaar en de historisering van het Duitse verleden betekende ook een afrekening met de actualiteitswaarde ervan. Op die wijze werd de nieuw-linkse sociale geschiedenis door conservatieve

neo-historisten als Andreas Hillgruber en Michael Stürmer gebruikt om tot een definitieve 'Vergangenheitsbewältigung' te komen: de 'obsessie met 1933', met de schuld van de Duitsers, moest gerelativeerd, in historisch perspectief geplaatst worden.

We naderen dan het standpunt van Ernst Nolte, die in de door hem in 1986 uitgelokte Historikerstreit sprak van een *Vergangenheit die nicht vergehen will*. Het was tijd geworden om, na veertig jaar, het nationaal-socialistische verleden tot rust te laten komen. Dat kon door het tot zijn werkelijke proporties terug te brengen, door het Derde Rijk, met inbegrip van Auschwitz, te normaliseren.

Noltes belangrijkste opponent, Jürgens Habermas, zag daarin een poging tot trivialisering van het nationaal-socialistische kwaad, tot het ontkennen van de Duitse Irrweg. Hij sprak honend van 'eine Art Schadensabwicklung'. De neo-conservatieve opvatting van de Duitse geschiedenis zelf beschouwde hij als een opleving van een hernieuwd illiberalisme. Habermas' recept luidde, dat het besef van de Duitse Sonderweg levend gehouden moest worden en dat men daaruit moest leren, dat

Duitsland de westers-liberale waarden moest blijven omarmen.

Dat had hij niet altijd gevonden, maar hij had kennelijk ook geleerd dat men in de nood niet altijd al te kieskeurig kan zijn.

Habermas gebruikte de Sonderweg dus als een morele vermaning, als een mene tekel voor het Duitse volk. Nolte hanteerde de historisering van het verleden op gemakzuchtige wijze als de grote morele gelijk-maker van alle soorten historisch kwaad. Historische argumentatie speelde in deze Historikerstreit tussen moraalfilosofen geen rol van betekenis, zoals onder anderen Bracher mismooedig verzuchtte. Niettemin is de Historikerstreit voor historici binnen en buiten Duitsland van belang. Zij illustreert pregnant een klassiek historisch dilemma: dat van de ambivalente relatie tussen geschiedbeoefening en ethiek. Enerzijds kan immers historisch begrip door ethische oordelen, door moralisme, bemoeilijkt worden; anderzijds is een amorele geschiedbeoefening ethisch onwenselijk.

Het morele oordeel in de geschiedschrijving van Golo Mann

De historicus als rechter

Jeroen Koch

In zijn in 1979 gehouden Johan Huizinga-lezing - 1914-1980 in vogelvlucht - deed Golo Mann de volgende uitspraak over het werk van de historicus:

'Der Historiker muss sich, mit Mass, die Rolle des Richters anmassen: er muss menschliche Schuld feststellen dürfen.' Hij hield een pleidooi voor het openlijk uitspreken van morele oordelen door de geschiedschrijver.

In dit artikel legt de auteur uit hoe Mann tot dit onder historici weinig gangbare standpunt is gekomen en wat zijn visie was op de recente Duitse geschiedenis.

Drs. J. Koch is verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de RU Utrecht.

Er zullen maar weinig historici zijn, die Manns opvatting zonder meer willen onderschrijven. Is er gewoonlijk niets dan onenigheid tussen historici, over dergelijke morele oordelen bestaat een redelijke mate van overeenstemming: zij staan op gespannen voet met een historische wetenschap die de waardevrijheid als hoogste goed in haar vaandel heeft geschreven. Voor

de opgeheven vinger is geen plaats in het rijk van begrip en verklaring.

Niettemin wemelt het in de wetenschappelijke geschiedschrijving van de morele oordelen. Dat geldt in het bijzonder voor de geschiedenis van Duitsland. De historische erfenis van het Derde Rijk maakt morele oordelen wel haast onvermijdelijk. Goed en vooral - kwaad houden de geschied-

schrijving over Duitsland in de ban. Een tour d'horizon langs de Duitse historiografie sinds de Tweede Wereldoorlog levert al snel een aantal voorbeelden op.

Onder Duitse historici was het, direct na de oorlog, niet ongebruikelijk het nationale verleden in een goede en kwade traditie op te splitsen. Tegelijkertijd probeerden Amerikaanse, Engelse, Franse en geëmigreerde Duitse geschiedschrijvers aan te tonen dat de Duitse geschiedenis in ieder geval vanaf de Napoleontische tijd tot en met het Derde Rijk een desastreus verloop had gekend. Het Pruisisch militarisme, de staatstraditie en de intellectuele erfenis van Romantiek en Idealisme werden herhaaldelijk genoemd als elementen van het verwerpelijke verleden.

Deze veroordeling van het Duitse verleden kreeg in de loop van de jaren zestig een opvolger in Duitsland, maar nu in de gedaante van een zich waardevrij achtende sociaal-wetenschappelijke geschiedschrij-

ving. In feite bedienden deze jongere Duitse historici zich van een verborgen waardeschaal. Emancipatie, een ethisch postulaat, heette het objectieve doel der geschiedenis te zijn. En de geringe bijdrage die Duitsland vanaf het Keizerrijk tot en met het Derde Rijk aan deze bevrijding had geleverd - niet uit onwil of als resultaat van een kwade opzet van een elite, maar als gevolg van de maatschappelijke structuur - vormde de basis voor de impliciete veroordeling.

Met het Derde Rijk werd tevens de Duitse geschiedenis van voor 1933 op de brandstapel gezet. In wezen hanteerden de bovengenoemde buitenlandse en de Duitse historici hun morele oordelen op identieke wijze als hun voorgangers uit de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw. Niet de individuele menselijke daden werden veroordeeld. Het vonnis gold het min of meer gedetermineerde historische proces. Het enige verschil was dat de positieve beoordeling van de vroegere historici omgeslagen was in een negatieve.

De afwijzing van het eigen verleden was alleszins begrijpelijk. Een totalitair regime, een verwoestende oorlog, de Holocaust, er was weinig waarmee de Duitsers zich konden of wilden identificeren. De veroordeling van het verleden kreeg in

de Bondsrepubliek een maatschappelijke functie. Zij werd een essentiële voorwaarde voor nationale rehabilitatie. De Duitser die zijn verleden afwees, gaf blijk van zijn democratische gezindheid. In de Bondsrepubliek had men gebroken met de in alle opzichten ondemocratische geschiedenis: de afwijzing werd een orthodoxie. Pogingen, in de jaren tachtig, de balans recht te trekken en de Duitse geschiedenis tot 1933 te ontdoen van de last van het Derde Rijk werden overschaduwd door de consternatie die de 'Historikerstreit' veroorzaakte.

Hoe de houding van de Duitsers tot het eigen verleden zich de komende jaren in het verenigde Duitsland zal ontwikkelen, is vooralsnog onduidelijk.

Verzoening met heden en verleden

Hoewel morele uitspraken over het Duitse verleden dus bepaald niet ontbraken, was dit allerminst de vorm waarin Golo Mann zich het ethische oordeel van de historicus had gewenst. Sterker, volgens Mann kon er in deze, wat hij noemde, anti-Duitse geschiedschrijving geen sprake zijn van schuld. Schuld en ethisch verantwoord handelen vooronderstelden vrijheid. Indien de mens niet de mogelijkheid bezat invloed op een historische situatie uit te oefenen, of beter, zolang het niet de mens zelf was die de geschiedenis maakte, kon hij niet aangesproken worden op zijn daden, laat staan schuldig zijn.

De continuïteit in de Duitse geschiedenis voor en na 1933 en vooral de onvermijdelijkheid van de ontwikkeling die werd waargenomen, sloten menselijke schuld uit.

Mann had nog andere bezwaren tegen de ongedifferentieerde veroordeling van de Duitse geschiedenis. Overtuigd van de noodzaak van een positieve verhouding van de mens met zijn verleden kwam de eenzijdig negatieve houding hem als een verholde vorm van misantropie voor. Geschiedschrijving was voor hem een manier om zich met de realiteit van het verleden en het heden te verzoenen. De historicus moest in principe positief tegenover zijn onderwerp staan. '*Der Historiker muss Freude haben am Darzustellenden*', schreef hij, een houding die met betrekking tot de moderne Duitse geschiedenis niet gemakkelijk vol te houden was en in relatie tot het Derde Rijk in alle opzichten onmogelijk bleek.

In de inleiding tot de tweede editie van zijn omvangrijke geschiedenis van het moderne

Duitsland verklaarde Mann dat hij gepoogd had genoeg te waken met zijn beschrijving van gebeurtenissen, scènes en personen. Zelfs daar waar deze in hun tegenwoordige tijd allesbehalve genoeglijk waren. Een esthetische beschrijving was mogelijk geworden bij de gratie van het feit dat de gebeurtenissen in het verleden waren verzonken: de tijd had de wonden geheeld. Voor de twintigste eeuw ging deze redenering niet op, ja, zou ze volgens Mann ook nooit opgaan. *'Wenn unser Jahrhundert - ich fürchte es - eine Ausnahme ist, von aller früheren Geschichte sich lösend'*, schreef Mann, *'so ist ein Kapitel unseres Jahrhunderts noch wieder eine besondere, schwarze Ausnahme'*.

Ten aanzien van Auschwitz kon men met literaire middelen niets aanvangen.

Mann stelde zich in de jaren vijftig, toen hij aan zijn grote *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* werkte, voor een moeilijke taak. Hij wilde Duitsers een geschiedenis geven waarmee zij zich konden identificeren, maar beseftte dat tegen zo'n vereenzelviging grote psychologische weerstanden bestonden. Een historisch zelfonderzoek was in deze naoorlogse jaren bepaald niet populair. Met zijn ethische benadering trachtte hij voor zijn lezers en voor zichzelf een uitweg uit dit probleem te vinden.

Mann vatte eind jaren vijftig zijn programma als volgt samen: *'Fassen wir also das Morderhaus (het Derde Rijk), das inmitten unserer Geschichte steht, festen Blick ins Augen. Leugnen wir nicht, was in ihm vorgegangen ist. Glauben wir aber auch nicht, es hätten alle Wege der deutschen Geschichte mit Notwendigkeit diesem einen schlechten Ende zugeführt. Und denken, handeln wir nicht so, als hätten wir überhaupt keine Vergangenheit.'*

De geschiedenis was niet dood. Het was een integraal onderdeel van de Duitse natie, het collectieve geheugen van het volk.

Mann vervolgde: *'Es gibt kein blosses Leben in der Gegenwart... Sind nicht die grossen Katastrophen unserer Zeit aus einer solchen pöbelhaften Unwissenheit erwachsen?'*

De voorstelling van de geschiedenis als het produkt van vrije, dus ethisch verantwoordelijke mensen, en de daaruit voortvloeiende mogelijkheid een moreel oordeel over het menselijk doen en laten in het verleden uit te spreken, bood Mann in de jaren vijftig een weg tussen een voor hem zinloze algehele veroordeling van het Duitse verleden en een even onaantrekkelijk, zelfs gevaarlijk geacht leven zonder verleden. Het was een speurtocht naar 'Gerechtigheid', een poging recht te doen aan het verleden door

recht te spreken over dat verleden en voor zover als dat mogelijk was, de Duitsers met de geschiedenis te verzoenen.

Gewetensvrijheid

De oorsprong van Manns sterk moreel geëngageerde geschiedschrijving van de jaren vijftig gaat tenminste terug tot de jaren dertig. Zijn filosofiestudie bij Karl Jaspers en zijn strijd tegen het nationaal-socialisme gedurende de gedwongen emigratie na 1933 hebben zijn opvattingen hierover in hoge mate beïnvloed.

Centraal in Jaspers 'Existenzphilosophie' stond het postulaat van de menselijke vrijheid. Het individu was autonoom. De existentie-filosofie was door Jaspers bedoeld als een appel aan de mens zich zijn vrijheid te realiseren. Hoewel Jaspers toegaf dat die vrijheid van de mens wetenschappelijk onbewijsbaar was, weigerde hij van deze overtuiging afstand te nemen.

Jaspers gaf in zijn filosofische geschriften geen inzicht in de aard van de menselijke vrijheid. Daarover waren naar zijn mening geen uitspraken te doen. Mann vulde dat vrijheidsbegrip wel verder in.

Van belang voor een goed begrip van Manns opvattingen is de wijze waarop hij Jaspers filosofie, in het bijzonder het vrijheidsbegrip, interpreteerde. Een aanwijzing voor de manier waarop hij dat deed, is het feit dat hij Jaspers' opvattingen in de jaren vijftig meermalen op één lijn zette met de denkbeelden van de Amerikaanse theoloog en

geschiedfilosoof Reinhold Niebuhr, de auteur van onder meer *The nature and destiny of man* en *The irony of American history*. Met diens werk kwam Mann in zijn Amerikaanse ballingschap in aanraking.

Niebuhrs werk behoorde volgens Mann tot het beste wat het Amerikaanse denken te bieden had. Ook Niebuhr poneerde de menselijke vrijheid. Hij lichtte die als volgt toe: vrijheid was noch de rationaliteit, zoals bij Hegel, noch de goedheid of de goede wil, zoals bij Rousseau. Nee, de vrijheid van de mens was de vrijheid goed of kwaad te kiezen; het was gewetensvrijheid. Alleen bij zulke vrijheid kon er indien er voor het kwade werd gekozen, sprake zijn van schuld in morele zin. Schuld in de Freudiaanse betekenis, het onderbewuste schuldgevoel, werd door Niebuhr niet als zodanig geclasificeerd. Schuld was het gevolg van de overschrijding van de normen die het autonome individu had erkend en die in zijn maatschappelijk bestaan waren bekrachtigd. Zo, als gewetensvrijheid, betoogde Mann, had ook Jaspers de menselijke vrijheid bedoeld. En opgemerkt moet worden dat Jaspers, die zich na 1945 uitgebreid met de schuldvraag inliet en zich met de democratische zaak engageerde, zeker aanleiding gaf voor zo'n moreel georiënteerde interpretatie van zijn filosofie.

Een morele maatstaf

Een moreel oordeel is alleen mogelijk indien er een morele maatstaf is. Voor Golo Mann bestond er dan ook zo'n maatstaf. Hij sprak zelfs van een tijdloze zedelijke maatstaf. Zo constateerde Mann in 1962 in een lezing over de 'Widerstand', dat het Duitse verzet tegen Hitler had getoond dat de gang van de menselijke geschiedenis geen toevallige was, die in zichzelf goed was, of die geheel niet met de categorieën goed en kwaad kon worden beoordeeld. Het optreden van de 'Widerstand' bewees dat de geschiedenis met een vaste maatstaf beoordeeld behoorde te worden, *'mit einem Massstab von Werten, die über die Zeit und die Natur sind'*.

In de jaren dertig, tijdens zijn Europese ballingschap, had Manns pleidooi voor een erkenning van een bovenhistorische morele maatstaf geresulteerd in de verwerping van het historisme en het marxisme. Zijn bezwaar tegen het historisme betrof, zowel het ethische relativisme dat inherent was aan de historistische opvatting, als de verheerlijking van de machtsstaat. Vooral met dat laatste kenmerk van het Duitse historisme, de gelijkstelling van macht en

moraal, veegde Mann in de jaren dertig de vloer aan. Het historisme was zijns inziens in de handen van de epigonen van de negentiende eeuwse nationalistische historici ontaard in een 'Kult des Erfolges', in onbegrensde 'Erfolgsanbeterei'.

In een rechtstreekse gepassioneerde aanval op Friedrich Meinecke betoogde Mann vanuit zijn ballingschap: *'Wir, die die Entartung der Staatsraison bis zur Verblödung erleben und die Verwilderung des Nationalstaatsprinzips bis zur Raserei, seine äusserste Zuspitzung und seine verräterische Auflösung, wir mißgrauen dem Historismus auch für die jüngere Vergangenheit, für uns ist es nichts mehr mit der "sonnigen Auffassung des Machtproblems", mit nobel gedämpfte Diplomaterie... Allzunackt hat die politisch-geschichtliche Sondernormal ihre Konsequenzen enthüllt'*.

De materialistische geschiedopvatting van het marxisme kon Mann evenmin onderschrijven. Marx had de verhouding tussen mens en maatschappij niet als een moreel en bijgevolg onoplosbaar, maar als een oplosbaar wetenschappelijk vraagstuk opgevat. Morele regels waren volgens het marxisme slechts een afspiegeling van de maatschappelijke verhoudingen en hadden geen zelfstandig bestaansrecht. De geschiedenis was een geschiedenis van klassenstrijd en de partij die objectief tot de drager van de toekomst was bestempeld, had per definitie het historische gelijk aan haar zijde.

In zijn artikel 'Was bleibt von Karl Marx?', dat in 1939 in het door zijn vader Thomas Mann uitgegeven conservatieve en cultuurkritische emigrantentijdschrift *MaB und Wert* werd gepubliceerd, velde Golo Mann een niet mis te verstaan oordeel over het marxisme: het was mede-schuldig aan de morele verwildering van onze tijd. Marx' wetenschap dreigde iedere moraal overbodig te maken en amoraliteit te rechtvaardigen. Voor zedelijke beginselen was geen plaats in het materialistische universum. Mann schreef later dat deze polemiek tegen het marxisme de sporen van zijn studiejaren bij Jaspers droeg.

Politiek bewoog Mann zich in de jaren dertig en veertig in de richting van het moderne conservatisme. De historische studie die hij vanaf 1936 verrichtte naar het leven van de Duitse staatsman Friedrich von Gentz, wiens actieve leven de periode vanaf de Franse revolutie tot en met de juli-revolutie van 1830 omspande, bracht hem in aanraking met de ideeën van Edmund Burke.

Het denken van Burke, maar ook van Alexis

de Tocqueville, Jacob Burckhardt en met name Lord Acton, trof hem vooral door de verbinding van de historische en de morele werkelijkheidsopvatting. Een samenleving kon volgens dit illustere gezelschap zonder verleden en moraal niet functioneren.

Het waren exact de problemen die Mann na de Tweede Wereldoorlog met betrekking tot de Duitse samenleving en de Duitse geschiedenis bezighielden. Deze vier negentiende eeuwse denkers zouden vanaf de vroege jaren veertig voor enige tijd Manns geestelijke leidsmannen worden.

Lord Acton

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Engelse historicus Lord Acton in de jaren vijftig Golo Manns favoriete geschiedfilosoof was. Geen historicus was zo kwistig geweest met morele oordelen als de aarts-katholieke John Dalberg-Acton. Acton was ervan overtuigd dat het uiteindelijk het morele oordeel was, dat zijn geschiedschrijving wetenschappelijk maakte. Het was het eindpunt van de volledige reconstructie van het verleden.

Over de mogelijkheid daarvan, toonde hij zich een vertegenwoordiger van het ongeschokte negentiende eeuwse wetenschappelijk positivisme. Madame de Staëls 'Tout comprendre, c'est tout pardonner' draaide hij radicaal om: 'To understand all was to judge all'. Natuurlijk zou de Goddelijke genade, die vergevingsgezinde beroepsinstantie, het oordeel van de historicus op termijn kunnen verzachten.

In het kentheoretisch optimisme volgde Mann Acton niet. Volgens Mann, die het werk van de historicus aan het begin van de jaren zestig eens op één lijn stelde met dat van de theoloog en de moralist, was het morele oordeel nodig om met het verleden in het reine te komen en rechtvaardigheid te vinden.

Lord Acton, Mann noemde hem later een aartsmoralist, maakte in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een ware renaissance door. De aandacht voor zijn werk paste volkomen in een geestelijke klimaat dat gekenmerkt werd door het verlangen naar morele orde, naar blijvende, onwrikbare maatstaven. Acton bezat zo'n maatstaf. Hij baseerde zich op het Nieuwe Testament. Een tegenstelling tussen de Bijbelse ethiek en de positivistische opvattingen bestond voor hem niet.

Zo duidelijk was Mann daarover niet, hoewel er veel voor spreekt dat hij de Christelijke ethiek, minus de wat al te dogmatische boventonen, in zijn streven

naar gerechtigheid eveneens huldigde. Mann is waarschijnlijk nergens zo duidelijk geweest over zijn eigen attitude ten opzichte van het verleden als in zijn essay over Lord Acton uit 1950. In een bewonderende passage schreef hij: *'Dankbar sind wir ihm heute vor allem für die ruhige Gerechtigkeit seiner Ansichten'*. En hij lichtte dat als volgt toe: *'Nun gibt es keine Gerechtigkeit ohne den Glauben, das gut und schlecht schlecht sei. Schlecht, unabhängig von, nicht entschuldigt mit sogenannten geschichtlichen Aufgaben, Stromungen, Notwendigkeiten und Notlagen... es ist gerade die Unbedingtheit seiner Weigerung, mit den Begriffen Gut und Schlecht Hokuspokus zu treiben, für die wir ihm heute dankbar sind'*.

Bovendien, constateerde Mann, ging ook bij Acton het ethische oordeel samen met een positieve attitude ten opzichte van het verleden. De vaardigheid waarmee Acton de categorieën goed en fout hanteerde, leidde nergens tot afkeer van de historische individuen in kwestie.

Het is frappant, maar zeker niet toevallig, dat Heinz Gollwitzer in zijn bespreking van Manns *Deutsche Geschichte* voor het *Historische Zeitschrift* opmerkte, dat Mann in zijn balans van twee eeuwen Duitse geschiedenis voor zover dat mogelijk was zedelijke maatstaven hanteerde. Mann schreef volgens de recensent als een oprechte moralist die zijn onderwerp, de mensen van het verleden in hun waarde liet. Manns bedoelingen in de jaren vijftig waren duidelijk.

'Ein arges Labyrinth'

De vraag bleef natuurlijk hoe deze rechtvaardigheidseis in de Duitse geschiedschrijving te realiseren was.

Met betrekking tot de Duitse geschiedenis voor 1933 was Manns aanpak duidelijk. In tegenstelling tot die historici die in het Duitse verleden weinig meer dan noodzakelijkheid en continuïteit waarnamen, benadrukte Golo Mann voortdurend de alternatieve mogelijkheden die zich hadden voorgedaan. Hij weigerde de geschiedenis uitsluitend vanuit het gezichtspunt van het Derde Rijk te beschouwen.

Een enkel voorbeeld kan dit illustreren. Het Wilhelmijnische Keizerrijk had, betoogde Mann, wel degelijk voorstanders van de democratie gekend. Sterker, die democratisering was voor 1914 al gaande: de Reichstag werd politiek steeds belangrijker. Constitutioneel beschouwde Mann de de-

Hitler en de chefstaf van de Wehrmacht generaal Keitel: individuele schuld - collectieve schuld?

mocratische orde van de Republiek van Weimar als het sluitstuk van de keizertijd; ook zonder oorlog en revolutie zou de democratie er gekomen zijn, met behoud van de monarchie, maar vooral zonder de anti-democratische sentimenten van de jaren twintig en dertig.

Ook weigerde Mann een bepaalde sociale groep, een specifieke intellectuele traditie of een sociaal-psychologische habitus aan te wijzen als verantwoordelijk voor de akelige ontwikkelingen in de twintigste eeuw. Aan het neersabelen van Junkers of kapitalisten, het eenzijdige benadrukken militarisme en 'Untertanengeist' en het botweg afwijzen van Romantiek en Idealisme deed Mann niet mee. Zulke redeneringen waren in zijn ogen plumpe vereenvoudigingen van een complexe historische werkelijkheid. Er waren wel degelijk elementen in het Duitse verleden waar men zich na 1945 op kon beroemen. En dan niet alleen op de liberalen van 1848, op de sociaal-democratische stadsbesturen uit de keizertijd, op de negentiende eeuwse prestaties op literair en muzikaal gebied, maar ook op de adelstraditie en de glorie van het 'Bildungsbürgertum', dat zeker niet alleen bestond uit geboorneerde 'Philister'.

Maar hoe stond het dan met het Derde Rijk? Ook dat behoorde tot het verleden waarin de Duitse identiteit verankerd diende te zijn.

Ten aanzien van het nationaal-socialisme verdedigde Mann een discontinuïteitsthese. Mann, al vanaf de jaren dertig een pleitbezorger van Rauschnings these van het nationaal-socialisme als de revolutie van het nihilisme, beschouwde het als een fundamenteel nieuw verschijnsel, gedragen door de kwade genius van Adolf Hitler. Voorzo-

ver het nazisme al wortels in het verleden had, waren die eerder Europees dan exclusief Duits. Mann viel Gerhard Ritter bij die de oorsprong van het nationaal-socialisme had gezocht in het culturele verval en de teloorgang van vaste morele en religieuze waarden die met de opkomst van de massamaatschappij gepaard waren gegaan.

Dit was geenszins bedoeld om de Duitse natie vrij te pleiten; er bestond in Manns ogen immers geen noodzakelijk verband tussen verantwoordelijkheid en historische oorsprong. Hoe Europees in aanleg het ook geweest mocht zijn, het nazisme behoorde tot het Duitse verleden. Daar was voor Hitler gekozen en van daaruit waren de misdaden begaan. Dat de Duitsers in de jaren dertig de mogelijkheid hadden verzaakt het nazisme af te wijzen, maakte hun schuld juist groter. *'Das Höchste und das Gemeinste hat die deutsche Zunge geredet und nur, wenn wir uns des einen als 'Kollektiv-Ehre' rühmen, müssen wir wohl oder übel das andere als 'Kollektiv-Schuld' auf uns nehmen. 'Deutsch' ist, was wir daraus machen'*, heette het in Manns voorwoord tot de *Deutsche Geschichte* uit 1958.

Opmerkelijk genoeg kwam Mann hier met het begrip 'collectieve schuld' aan, een notie die zich moeilijk laat verenigen met zijn standpunten over de vrijheid, de gewetensvrijheid, van het individu. Dat was tenslotte de enige basis voor schuld in morele zin.

Geconstateerd moet worden dat Mann in zijn pogingen de individuele schuld vast te stellen, vastliep. Slechts in een enkel geval, bij Hitler en bij Eichmann lukte het deze persoonlijke schuld ondubbelzinnig te bepalen. In beide edities van de *Deutsche Geschichte* en in diverse artikelen die hij in

LITERATUUR

De belangrijkste werken van Mann zijn:
Friedrich von Gentz. Geschichte eines europäischen Staatsmannes, Zürich 1947
Vom Geist Amerikas. Eine Einführung in Amerikanisches Denken und Handeln im zwanzigsten Jahrhundert, Stuttgart 1954 en 1961
Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Frankfurt am Main 1958 en 1966
Wallenstein. Sein Leben erzählt von Golo Mann, Frankfurt am Main 1971
Erinnerungen und Gedanken. Eine Jugend in Deutschland, Frankfurt am Main 1986

Een reeks essays is gebundeld in:
Geschichte und Geschichten, Frankfurt am Main 1961
Zwölf Versuche, Frankfurt am Main 1973
Zeiten und Figuren. Schriften aus vier Jahrzehnten, Frankfurt am Main 1979
Wir allen sind was wir gelesen. Aufsätze und Reden zur Literatur, Frankfurt am Main 1989

Voor dit opstel is ook gebruik gemaakt van de ongebundelde voordrachten:
'Freedom and the social sciences in Jaspers' thought' in P.A. Schilpp, *The Philosophy of Karl Jaspers*, La Salle, Illinois, 1957/1981, 551-564
'Rede zum gedenken des 20. Juli 1944 und des 17 Juni 1953' in *Reden zu akademischen und politischen Probleme der Gegenwart. Frankfurter Universitätsreden*, Heft 29, Frankfurt am Main 1962, 7-23
'Münchener Rede zum Reformationsfest' in *Neue Rundschau*, 84 (1973) 589-601
'1914-1980 in vogelvucht', Johan Huizinga-lezing 1979, Amsterdam 1980

deze periode schreef, velde Mann dan ook morele oordelen op andere gronden. Het zwaarste verwijt dat de Duitsers gemaakt kon worden, schreef hij in zijn overzichts-geschiedenis, was dat zij zo massaal op Hitler hadden gestemd. Het Hitler-regime was het populairste bewind uit de Duitse geschiedenis, waarbij Mann wel aantekende dat de Duitsers in 1933 niet voor oorlog en Holocaust kozen, maar vooral tegen de Weimar-democratie.

In een artikel uit 1963 over Hermann Rauschning meende hij met Rauschning, dat de verantwoordelijkheid van de Duitsers was gegroeid naarmate zij het Hitlerregime langer hadden getolereerd; die stilzwijgende acceptatie had zo lang geduurd dat de bevolking in haar geheel voor de daden van het regime aansprakelijk moest worden gesteld. Elders schreef hij, in een flagrante tegenstelling tot de door hem met zoveel moeite nagestreefde ethische zuiverheid: 'Wollen wir überhaupt Schuld suchen, dann müssen wir sie mit Gradunterschieden überall suchen... Das Ganze ist Schuld am Ganzen; und wenn es überhaupt kein Ganzes war, wenn ihm die Einheit und damit die klare Selbstverantwortung fehlte, nun, dann ist es eben daran Schuld'.

De onmogelijkheid morele duidelijkheid te verschaffen, leek hier Manns wrevel te wekken.

De misdaden van het Derde Rijk waren te talrijk en te erg om aan enkelen te kunnen worden geweten. De Duitse natie diende gemeenschappelijk de morele last van het verleden te dragen. Mann betoogde dat rehabilitatie voor zover die al mogelijk was, alleen kon worden bereikt wanneer er openlijk voor het verleden werd uitgekomen. De Duitsers mochten niet wegduiken voor het feit dat in naam van Duitsland het meest verschrikkelijke regime was ontstaan. Dat feit moest aan de vergetelheid worden ontrukkt. Mann moest dan ook niets hebben van een 'Schluss mit der Vergangenheitsbewältigung' waartoe beginjaren zestig een comité was opgericht. Althans, wanneer er met dat einde aan de 'Vergangenheitsbewältigung' werd bedoeld, dat de Duitsers moesten ophouden met het bekennen van de eigen schuld en met te suggereren dat die schuld niet groter zou zijn dan die van andere volkeren.

Wellicht blijken nergens de problemen die Golo Mann ondervond bij de beschrijving en de beoordeling van de geschiedenis van het Derde Rijk zo duidelijk als in het volgende citaat uit de slotparagrafen van de eerste editie van de *Deutsche Geschichte*: 'Können Friede, Glück, Gerechtigkeit errichtet werden auf den Gebeinen von

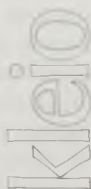
sechs Millionen ermordeter Juden? Was sollen wir von der Geschichte, von Gott selber denken, wenn danach das Leben behaglich weitergeht? Wenn jene, die diese Untaten doch praktisch möglich machten als rüstige Vollzieher von Adolf Hitlers militärischem Willen, seine Generale, seine Industriellen, heute wieder unter den Mächtigen sitzen, geachtete Mitbürger, Berater der Nation und ihrer Verbündeten? - Das ist ein arges Labyrinth.'

Niettemin probeerde Golo Mann in de editie uit 1958 waar mogelijk een positief geluid te laten horen, ook over het naoorlogse Duitsland. Hij schreef dat er een eerste begin met de nationale rehabilitatie (van de Bondsrepubliek) was gemaakt. De rechtsstaat was hersteld en daarvoor was geen overtuigender bewijs te vinden dan de, in Duitsland overigens weinig populaire 'Wiedergutmachung'. Daargelofde het morele principe boven de materiële en politieke belangen van het ogenblik. Het zou volgens Mann de lakmoesproef voor het karakter van de Westduitse politiek blijven.

Hier probeerde hij, zoals voortdurend in de eerste editie van zijn *Deutsche Geschichte*, de positieve kanten van het nationale verleden te belichten. Zolang het niet om de periode 1933-1945 ging, was dat mogelijk. Het was zijn politiek tegen de eenzijdig veroordelende geschiedschrijving.

Opmerkelijk genoeg is deze teneur in de tweede editie, uit 1966, minder sterk. Dat had vooral te maken met Manns gewijzigde opvattingen over de veranderde plaats van de geschiedenis in de westerse cultuur. Was in de eerste vijftien jaar na de oorlog de neiging sterk geweest moedwillig de geschiedenis de rug toe te keren, nu moest geconstateerd worden, dat de geschiedenis zelf aan betekenis verloor: '... die Vergangenheit bestimmt die Identität der demokratischen Gesellschaft nicht mehr', betoogde Mann en hij was deze opvatting in de jaren zestig bepaald niet als enige toegedaan.

Terwijl hij meende dat het moreel-historisch zelfonderzoek om deze redenen allengs aan effect inboette en tegelijkertijd wellicht ook minder noodzakelijk werd, opende ironisch genoeg een jonge generatie historici juist op dat moment frontaal de aanval op de Duitse geschiedenis. Zij deed dit, zoals aan het begin van dit opstel is vermeld, uitgerend om de democratische identiteit van de Bondsrepubliek te versterken. Voor een identiek doel, te weten, de versterking van het collectieve bewustzijn, werd eenzelfde middel, namelijk een duidelijk beeld van de nationale geschiedenis, gepropageerd. Alleen werd er nu geen poging meer onderno-

men zelfs maar onderdelen van deze geschiedenis positief te waarderen.

Een nieuwe generatie historici

Manns grote project in de jaren vijftig, met een ethische benadering van het verleden de natie na een desastreuze geschiedenis te wijzen op de weg waarlangs een historisch gefundeerde identiteit kon worden opgebouwd, was op een ongelukkig moment gekomen. Vlak na 1945 had de Duitse bevolking duidelijk geen trek in een hoe dan ook pijnlijk historisch zelfonderzoek. Er had zich in de jaren vijftig een, onder de omstandigheden, tamelijk aangename consensus over het recente verleden gevormd: het Derde Rijk was een onbegrijpelijke en geïsoleerde periode in de Duitse geschiedenis; de misdaden kwamen voor rekening van Hitler en zijn trawanten. Wat dat betreft was het terecht, dat de nieuwe generatie bezwaar aantekende tegen dit niet van hypocrisie gespeende gevoel.

De nieuwe historici hadden echter ook geen boodschap aan een, inmiddels al snel als conservatief of ultra-rechts bestempelde, nationale identiteit. Volstrekt niet geneigd zich met het Duitse verleden te identificeren, had deze generatie weinig bezwaar tegen een algehele veroordeling van die geschiedenis. Het belangrijkste was dat die geschiedenis niet in het vergeetboek terecht zou komen.

Halverwege de jaren tachtig raakte ook dit geschiedbeeld geleidelijk uit de gratie. Nu de vereniging van Oost- en West-Duitsland een feit is, zal er ongetwijfeld opnieuw driftig aan de historische opvatting worden gesleuteld. Daarbij zullen opnieuw de vraagstukken van continuïteit, verantwoordelijkheid en schuld aan de orde komen.

Nogmaals de schuldvraag

Zoals het citaat uit de Huizinga-lezing van 1979 aan het begin van dit betoog laat zien, is de kwestie van schuld en verantwoordelijkheid, maar ook de vraag of de historicus gerechtigd is een moreel oordeel te vellen, Golo Mann blijven bezighouden. Hij blijft ervan overtuigd dat de historicus dit moet doen, maar hij probeert er, eind jaren zeventig, een andere manier voor te vinden. In zijn lezing verlaat hij zich niet meer alleen op een tijdloze norm. Hij hanteert nu het anachronisme-begrip om tot vaststelling van schuld te komen.

Mann vraagt zich af of historici, die tenslotte de afloop kennen, historische personen mogen veroordelen. Hij beantwoordt de vraag bevestigend, maar voegt er aan toe dat dat natuurlijk niet betekent, *'dass wir damals selber weiser gewesen wären. Das nicht.... Wir haben ein Recht, über die Toten zu sagen: So haben sie gedacht, aber so hätten sie damals schon nicht mehr denken sollen und auch nicht müssen. Das Letzere wird bewiesen durch Zeitgenossen, die den blutigen Narreteien der Denkmode nicht untertan wurden, sondern freie, vernünftige Menschen blieben'*.

Toch lost ook dit Manns problemen niet op. Sinds de jaren dertig heeft hij het zichzelf namelijk vrijwel onmogelijk gemaakt anachronismen vast te stellen. In zijn hele werk protesteert hij tegen de 'specifieke Duitse neiging', een historische periode onduidelijk te duiden of onder een ideële noemer te brengen. Dat zijn ontoelaatbare vormen van Hegelarij.

Of iets uit de tijd is, valt dan nauwelijks nog te bepalen. Mann realiseert zich dat in dezelfde lezing. Hij laat de tegenstelling onopgelost en oordeelt niettemin.

Halverwege de jaren tachtig, in *Erinnerungen und Gedanken*, het boek over zijn jeugd in Duitsland, komt Mann in de hoofdstukken over 1932 en 1933 nogmaals terug op de schuldvraag. De burgerij, de militairen, de kerk, de bureaucratie, justitie, allemaal delen zij volgens hem in de schuld. Opnieuw benadrukt hij, dat schuld vrijheid vooronderstelt. Men had anders kunnen handelen. Veel consequenter dan in de jaren vijftig, maar dan ook niet gehinderd door de maatschappelijke doeleinden die hem toen met zijn geschiedschrijving voor ogen stonden, schrijft hij nu over de Duitse burgerij en de Duitse ondernemers: *'Es warn nicht nur, daß sie unter Hitler gehorchen mußten. Sie wollten auch'*.

Bij de invloedrijke elites, die Hitler gedoogd hadden of hadden gemeend hem voor eigen doeleinden te kunnen gebruiken, was er sprake van schuld, omdat dit te vermijden was geweest. Een sluitend bewijs kan Mann niet bieden. Dat is in zulke kwesties onmogelijk meent hij. Mann vindt het belangrijker dat we over deze onoplosbare morele problemen blijven nadenken. Er zijn nu eenmaal vragen die geen oplossing toelaten. En dat kunnen de belangrijkste kwesties zijn.

Niet veel historici zullen Golo Mann zonder reserves willen volgen in zijn pleidooi voor het openlijk uitspreken van morele oordelen in de geschiedschrijving. Zoals gezegd, past het niet bij de gangbare weten-

George Grosz, 'Wederopbouw, 1921'.

schappelijke aspiraties die in de historische wereld worden gekoesterd. Manns opvattingen kunnen echter niet met die maatstaf worden gemeten. Zijn ethisch bewogen geschiedschrijving is in de eerste plaats het gevolg van zijn ambitie behalve een beschrijving van het verleden te bieden ook een oordeel te willen vellen. Dat oordeel is onlosmakelijk verbonden met de wens rechtvaardig te willen zijn tegenover het heden en het verleden. Mann verzet zich terecht tegen de neiging het verleden te laten rusten, maar weigert eveneens een eenvoudig oordeel, meestal een onvoorwaardelijke veroordeling, uit te spreken of binnen te laten sluipen. In naam van de 'Gerechtigheid' gaat hij een moeilijke en persoonlijke strijd met het verleden aan. Die inzet maakt zijn geschiedschrijving bijzonder.

De inbedding van Duitsland

Friso Wielenga

In juli 1990 was minister-president Lubbers de eerste westelijke regeringsleider die Helmut Kohl feliciteerde met de doorbraak die in besprekingen met Gorbatsjov over de Duitse vereniging was bereikt. Deze felicitaties waren begrijpelijk: de Sovjet-Unie had het verzet tegen een Navo-lidmaatschap van het verenigde Duitsland opgegeven en er was overeenstemming bereikt over het terugtrekken van de Sovjet-troepen uit de DDR. Met de toezegging dat Moskou afstand zou doen van al zijn rechten in Duitsland werd bovendien duidelijk dat de Sovjet-Unie instemde met het definitieve herstel van de Duitse soevereiniteit. En dit waren stuk voor stuk toezeggingen die de westelijke mogendheden steeds van de Sovjet-Unie hadden verlangd.

Dr. F. Wielenga is verbonden aan de afdeling Politieke Geschiedenis van de RU Utrecht.

Ook Nederland had in de consensus gedeeld dat een verenigd Duitsland op dezelfde wijze in de westelijke samenwerking diende te worden geïntegreerd als de Bondsrepubliek voor de eenwording. *'Hetslechtste dat zou kunnen gebeuren is het ontstaan van een neutraal Duitsland. We moeten geen nieuwe veiligheids grens hebben die bij Oldenzaal begint'*, had het PvdA-kamerlid Maarten van Traa in januari 1990 gesteld en met uitzondering van Groen Links was er geen enkele partij die deze uitspraak niet onderschreef.

Ruim veertig jaar eerder, in februari 1948, had de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, mr. C.W.G.H. baron van Boetzelaer, zich in vergelijkbare termen uitgelaten over de Nederlandse veiligheids grens. Tijdens de besprekingen over een veiligheidspact tussen Groot-Brittannië, Frankrijk en de Benelux-staten, die in maart 1948 uitmondden in de ondertekening van het Pact van Brussel, had Van Boetzelaer erop gewezen dat ook het toekomstige West-Duitsland in een later stadium politiek en militair bij het pact zou moeten worden betrokken.

In de daarop volgende jaren zou Nederland, mede gezien dit belang bij een zo oostelijk mogelijke defensielinie, behoren tot de eerste voorstanders van een Duitse herbe wapening.

Integratie van Duitsland in de westelijke samenwerking op politiek, economisch en

ideologisch gebied is de rode draad in de Nederlandse meningsvorming over het Duitse vraagstuk sinds de late jaren veertig. Iedere gedachte aan een neutraal, herenigd Duitsland was steeds een spookbeeld voor vrijwel het gehele parlement, de media en de kabinetten Drees tot en met Lubbers. Bezieet men deze continuïteit nader, dan blijkt dat achter de duidelijke parallellen tussen de late jaren veertig en vijftig enerzijds en het heden anderzijds ook grote verschillen schuilgaan.

Risicofactoren

Eind januari 1949 kreeg de regeringscommissaris voor Duitse Aangelegenheden, dr. H.M. Hirschfeld, van de ministerraad de opdracht tot het schrijven van een nota met aanbevelingen voor het Nederlandse beleid jegens Duitsland. De oprichting van een Westduitse staat was nog slechts een kwestie van enkele maanden en de behoefte rees aan een omvattende visie over de verhouding tot de voormalige vijand.

Vrijwel geen element van het Duitse probleem bleef onbesproken in deze door Hirschfelds plaatsvervanger drs. M. Kohnstamm vervaardigde nota die in mei 1949 aan de ministerraad werd aangeboden: economische betrekkingen, het veiligheidsvraagstuk, bilaterale normalisering, de toekomst van Duitsland als democratie, de wenselijkheid van Nederlandse betrokkenheid bij het Duitsland-beleid van de Grote Drie; het regeringscommissariaat gaf een visie waarin al deze aspecten in onderlinge samenhang werden gepresenteerd. De analyse van de Oost-West-verhouding door Hirschfeld en Kohnstamm liet er geen enkele twijfel aan bestaan: de Koude Oorlog was, *'hoe betreurenswaardig ook'*, een feit en daaruit dienden nu, ter voorkoming van een werkelijke oorlog, consequenties te worden getrokken.

Deze impliceerden in ieder geval de opbouw van een *'krachtig en eensgezind West-Europa, verzekerd van Amerikaanse steun'*. Een ketting, aldus de nota, is echter zo sterk als zijn zwakste schakel: *'Een politiek en economisch zwak Duitsland aan deze zijde van het IJzeren Gordijn, een Duits volk,*

kleio

vervuld van politieke en sociale onrust, van afkeer en haat tegen het Westen, zou in de 'koude oorlog' derhalve een gevaarlijke debetpost voor West-Europa vormen'.

Met andere woorden: uit veiligheidsoverwegingen diende de Bondsrepubliek niet alleen in de westelijke samenwerking te worden opgenomen, zij diende daarvan tevens een 'krachtig onderdeel' te zijn. Zeker, Hirschfeld en Kohnstamm onderkenden de spanning tussen de noodzakelijk geachte wederopbouw en versterking van Duitsland enerzijds en de niet minder noodzakelijke bescherming tegen hernieuwde Duitse dreiging anderzijds. De oplossing van dit dilemma zagen zij echter in een positieve politiek ten opzichte van Duitsland. Slechts dan zou Duitsland kunnen uitgroeien tot een betrouwbare partner van het Westen in de Koude Oorlog.

Hoewel deze analyse op verzet stuitte en bij de minister van Buitenlandse Zaken, mr. D.U. Stikker, de reactie opriep dat *'een herrezen Duitsland een constante feitelijke bedreiging voor de kleine nabuurlanden zal blijven'* en dat dat *'uitgangspunt en sluitstuk van de door Nederland jegens Duitsland te voeren politiek'* diende te zijn, zagen ook de critici van Hirschfeld en Kohnstamm integratie van Duitsland als enige oplossing. Of men nu gefixeerd was op een

mogelijk herlevend Duits gevaar of meer de Russische dreiging vreesde, het concept van integratie was aantrekkelijk voor allen. In de eerste plaats zou het een in het Westen ingekapselde en daardoor ook van de westelijke samenwerking afhankelijke Bondsrepubliek aan speelruimte ontbreken voor nieuwe machtspolitieke avonturen. In de tweede plaats stelde deze inkapseling het Westen in de gelegenheid zonder risico's de gecontroleerde Duitse wederopbouw voort te zetten en daarbij zelf te profiteren van het Duitse potentieel; een element dat gezien de traditionele economische oriëntatie op het Duitse achterland juist voor Nederland van groot belang was. Voorts leidde integratie tot de als noodzakelijk ervaren westelijke versterking tegenover de Sovjet-Unie. En niet in de laatste plaats zou inbedding van Duitsland Duits-Russische toenadering ten koste van het Westen kunnen voorkomen.

Neutraliteit

Deze vrees voor Duits-Russische toenadering was bijzonder groot omdat de Sovjet-Unie met de DDR immers een belangrijke troef in handen had om West-Duitsland oostwaarts te lokken. Dit zou kunnen leiden tot een neutraal Duitsland tussen Oost en

West. Daarbij zou het opnieuw de gelegenheid krijgen nu eens met het Westen en dan weer met het Oosten te pacteren. Kortom, Duits-Russische toenadering zou Duitsland de sleutelpositie in Europa bezorgen. In een intern memorandum van Buitenlandse Zaken heette het eind 1951 in dit verband: *'Duitsland herenigd en neutraal, liefst met een eigen macht om die neutraliteit kracht bij te zetten: wat een verlokkelijk visioen!... Dan zal Duitsland niet meer object van wereldpolitiek zijn, maar wederom subject, een machtig en invloedrijk lid van de volkerengemeenschap naar wiens doorslaggevende stem Oost, zowel als West zullen moeten luisteren. Bedreiging uit het Oosten? Natuurlijk, imperialisten zijn de Russische heersers altijd geweest. Maar hoe is Duitsland in de wereld tot macht en aanzien gekomen? Door bondgenootschap met het Westen? Integendeel: altijd door bondgenootschap met het Oosten!...*

Opmerkelijk is dat de angst voor Duits-Russische toenadering ten koste van het Westen veel groter was dan de kans op een dergelijke ontwikkeling. Niet alleen ontbrak het de tot 1955 bezette Bondsrepubliek aan de speelruimte voor een buitenlandse politiek die niet in overeenstemming was met de belangen van de bezettende mogendheden - de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk. Minstens even belangrijk was dat in de Bondsrepubliek geen politieke meerderheid te vinden was voor dergelijke experimenten in oostelijke richting.

De Nederlandse vrees voor een opnieuw 'onrustig' Duitsland leidde tot een waarnemingspatroon waarin als gevaarlijk beschouwde tendensen steeds werden overbelicht met als gevolg dat die vrees steeds opnieuw werd bevestigd.

De meningsvorming over het Duitse vraagstuk op het ministerie van Buitenlandse Zaken en in de ministerraad leidt niet tot de conclusie dat Nederland in de jaren vijftig de Duitse deling heimelijk toejuichte. In tegenstelling tot de Franse publicist François Mauriac, die naar eigen zeggen *'zoveel van Duitsland hield, dat hij blij was dat er twee van waren'* beschouwde de ministerraad de Duitse deling als een potentiële bedreiging van de Europese veiligheid. Minister-president Drees wees er in de zomer van 1953 in het kabinet op *'van welke grote betekenis de eenwording van Duitsland voor het behoud van de wereldvrede zou kunnen zijn'*.

Doel van de Nederlandse regering was een sterk Westen dat in de toekomst de Sovjet-Unie tot concessies inzake de Duitse eenheid zou kunnen dwingen.

Dat betekende dat als alternatief voor de status quo van het naast elkaar bestaan van twee Duitse staten slechts een status quo plus acceptabel was en dat ook een herenigd Duitsland geheel in het Westen diende te worden geïntegreerd. In juli 1953 schreef minister van Buitenlandse Zaken J.W. Beyen in een nota aan de ministerraad: *'Mijns inziens is de kern van de zaak dat het Westen onmogelijk zonder meer de Atlantische en Europese Samenwerking (dus met inbegrip van West-Duitsland) kan opofferen aan een 'ontspanning' gepaard met 'hereniging' van Duitsland. Met andere woorden de hereniging kan voor het Westen als geheel voorlopig nog geen doel op zichzelf zijn, en zal desnoods naar het tweede plan moeten worden geschoven, zolang de Russen niet bereid zijn daartoe mede te werken op acceptabele voorwaarden.'*

Aangezien dit laatste terecht als een "voors- hands nog slechts theoretische kans" werd beschouwd, restte niets anders dan voort te gaan op de ingeslagen weg van integratie van West-Duitsland.

Stabiliteit

De Parijse Verdragen van 1954/55 verleenden de Bondsrepubliek soevereiniteit en regelden de toetreding van de Westduitse staat tot de NAVO. Daarmee was het integratieproces van West-Duitsland in het Westen formeel afgesloten. Ook de inkapseling van de DDR in de Russische invloedssfeer werd in 1955 voltooid met de oprichting van het Warschaupact. In datzelfde jaar gaven de politieke leiders van Oost en West elkaar op een topconferentie in Geneve

te kennen deze naoorlogse Europese orde als uitgangspunt van hun betrekkingen te accepteren.

Ook in Nederland trad nu gewinning op aan de schijnbare normaliteit van de Duitse deling, die in deze periode in toenemende mate als voorwaarde van Europese stabiliteit werd beschouwd.

Daarnaast ontstond in de tweede helft van de jaren zestig op de golven van de protestbeweging ook buiten CPN-kring enige sympathie voor de DDR. PSP, D'66 en Nieuw Linkse sociaaldemocraten pleitten voor erkenning van de Oostduitse staat. In de strijd van Nieuw Links tegen het partij-'establishment' groeide het antwoord op de vraag 'voor of tegen erkenning van de DDR' zelfs uit tot een lakmoesproef van progressiviteit.

Een treurig dieptepunt van deze wereldvreemde sympathie voor het SED-regime werd in 1975 bereikt, toen een officiële PvdA-delegatie Oost-Berlijn bezocht en na afloop bij monde van partijvoorzitter Ien van den Heuvel verklaarde dat de bouw van de Muur "historisch juist" was geweest. In een gemeenschappelijk perscommuniqué met de SED had de delegatie bovendien gewezen op de gezamenlijke doelstelling van de socialistische maatschappij. Enkele dagen later corrigeerde Joop den Uyl de partijvoorzitter en noemde het terecht onaanvaardbaar dat de delegatie de morele verwerpelijkheid van de Muur in Oost-Berlijn niet aan de orde had gesteld.

Toch sprak in de tweede helft van de jaren zestig, los van het vraagstuk van sympathie voor het DDR-regime, de logica van de zich aandienende Oost-West-ontspanning wel degelijk voor erkenning van de Oost-

Deelnemers aan de conferentie van Parijs 1955

DE JAARVERGADERING VAN DE VGN

De Algemene Ledenvergadering van de VGN wordt gehouden op zaterdag 9 maart a.s. in de Jaarbeurs in Utrecht. Aanvang 10.30 u., vanaf 10.00 u. wordt er koffie geschonken.

AGENDA

10.30 u. Opening van de vergadering

1. Welkomstwoord en jaarrede van de voorzitter

2. Feestelijk gedeelte: uitreiking van de Huib de Ruyterprijs en een programma over radio en TV en geschiedenis

12.15 u. tot 13.30 u. Borrel en lunch

13.30 - 15.00 u. Huishoudelijk deel van de vergadering

3. Bespreking van de jaarstukken

3.1 Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 17-3-1990

3.2 Jaarverslag van het Algemeen Bestuur

3.3 Jaarverslagen van de commissies

3.4 Financieel jaarverslag en begroting 1991

4. Beleidsplan Algemeen Bestuur 1991

5. Bestuurswisseling: volgens rooster van aftreden: Z. Matthee en H. van Duijsen; op eigen verzoek treedt L.G.J. van Schie af.

Kandidaat voor het voorzitterschap is J. van der Leeuw-Roord, kandidaat voor de functie van eerste secretaris is H. Budé-Janssens en kandidaat-lid M. Otten, kandidaat voor het penningmeesterschap is J. Schapman. Tegenkandidaten dienen twee weken voor de Algemene Ledenvergadering bij de eerste secretaris te zijn aangemeld.

6. Afscheid scheidende bestuursleden

7. Rondvraag

8. Sluiting van de vergadering en borrel.

HET FEESTELIJKE DEEL VAN DE JAARVERGADERING

Een ochtend met beeld en geluid

Oral History - de didaktiekconferentie was er het afgelopen jaar aan gewijd. Wij lezen erover, maar we kunnen het ook wekelijks horen op de radio: op dinsdagmiddag ... (als we vrij zijn tenminste).

Ouderen vertellen dan hun persoonlijke belevenissen uit de Hongerwinter, missiezusters en -paters vertellen hoe het hun verging bijvoorbeeld tussen de Papoea's en - recenter - Molukkers praten over het leven in de kampen in Nederland.

Maar radio van honderd jaar geleden? Dat bestaat niet echt. Of toch? Je kunt dramatiseren. Materiaal is er genoeg: oude kranten, de verslagen van de Enquêtecommissie uit 1887 ... Door sprekers te kiezen die fungeren als ooggetuigen wordt de negentiende eeuwse geschiedenis weer levend. Je hoort hoe het toeging bij Regout in Maastricht; je hoort Domela Nieuwenhuis een roerige bijeenkomst toespreken en Frederik van Eeden een vergadering leiden in zijn kolonie Walden.

Kortom je proeft de sfeer van toen.

Hoe komen zulke programma's tot stand?

Enkele programmamakers zullen dit toelichten, en dat is dan één van de aspecten van het ochtendgedeelte van de jaarvergadering.

Ook de TV komt aan bod. Hoe leefden kinderen in vroeger tijd en hoe breng je dat in beeld? We kunnen het zien en horen.

Redenen genoeg dus om te besluiten op 9 maart naar Utrecht te komen. U kunt er ideeën opdoen - U kunt er misschien iets mee in de les. Weer eens iets anders dan een toespraak met debat.

Wij, als VGN-bestuur, hopen dan ook dat we dit jaar tussen de vele bekende gezichten op de Algemene Ledenvergadering veel nieuwe gezichten zullen zien.

Tot ziens op 9 maart.

BESTUURSKANDIDAAT HELENE BUDE-JANSSENS

Ik ben geboren in Swalmen (L.) in 1940 en heb in Roermond op het St. Ursula Lyceum gezeten, waar ik in 1959 mijn eindexamen gymnasium B haalde. Daarna ben ik geschiedenis gaan studeren in Nijmegen (met economie en staatsinrichting als bijvakken). Na mijn afstuderen ben ik les gaan geven aan het Sint Maartenscollege in Voorburg en daar ben ik nog steeds. Ik geef op het moment alleen les aan de bovenbouw Havo/Vwo. Ik ben, meen ik, sinds 1965 lid van de VGN.

Op school ben ik betrokken geweest bij allerlei activiteiten, zoals mentoraat, voorzitter docentenraad en momenteel (vanaf de oprichting) voorzitter MR en,

daarmee samenhangend, voorzitter van de financiële commissie en van de vertrouwenscommissie.

Daarnaast ben ik lid geweest van de ACD geschiedenis en staatsinrichting, ben ik thans lid van de Werkgroep Europa, belast met het maken van de stofomschrijving van het CE-onderwerp Europa in 1992 en 1993, en werk ik mee aan de samenstelling van een docenten-reader over het onderwerp. Sinds 1988 ben ik lid van de OAC.

Een goede historische vorming vind ik voor alle leerlingen erg belangrijk en ik wil mij daarvoor, nu ik meer tijd heb omdat mijn kinderen elders studeren, graag in het VGN-bestuur inzetten.

Jaarrede van de voorzitter van de VGN 1990

... Geschiedenis uit het defensief...

Als er één jaar is waarin geschiedenis werd gemaakt dan is het wel het afgelopen jaar geweest. In sneltreinvaart leken onze geschiedenisboekjes achterhaald te worden door de gebeurtenissen in Duitsland en Oost-Europa en via de TV konden we de revolutie als het ware op de voet volgen. Geschiedenis, een springlevend vak zou je kunnen zeggen. En hoe zat het dan ook weer in elkaar in al die landen waar er zoveel verandert? Daarmee zijn we meteen aangeland bij één van de doelstellingen die we dit jaar als bestuur hebben nagestreefd: zorgen dat het vak geschiedenis en staatsinrichting aandacht krijgt, vooral als schoolvak, maar ook in het algemeen.

Terwijl vorig jaar in de pers vooral de meningsverschillen in historische kring naar voren kwamen werd dit jaar het belang van ons vak belicht. Bijvoorbeeld in de *NRC* met 'Een slimme meid is in haar verleden ingewijd' of met 'Op zoek naar ons m/v verleden' in *De Gids*. *Opzij* kwam met het artikel 'Vrouwengeschiedenis als eind-examenvak' en het meest positief was het *AD* met 'Geschiedenis is "in"'. En dat in het jaar dat er miljoenen werden uitgegeven voor de aktie 'Kies Exact'.

Laten we ernaar streven dat niet alleen meiden belangstelling houden voor het verleden maar dat geschiedenis en staatsinrichting in de toekomst in de bovenbouw een vak wordt dat door velen gekozen gaat worden in het kader van een aktie 'Kies Compleet'. Of nog beter, dat het een verplicht eindexamenvak wordt voor alle leerlingen.

Het VGN-bestuur zal zich hier in de komende jaren sterk voor maken; zeker nu we te maken hebben gekregen met nieuwe bewindslieden op het ministerie van onderwijs. Het bestuur is van plan binnenkort dit beleidsvoornemen in een persoonlijk onderhoud met staatssecretaris Wallace ter sprake te brengen.

Onze PR heeft zich echter niet uitsluitend gericht op de pers. Wij zochten contact met andere historische verenigingen. Uiteraard met het NHG, maar ook organisaties als de NJBG, de Werkgroep Sociale Geschiedenis en de SVBH (werkloze historici) werden benaderd. Inmiddels zijn er twee bijeenkomsten geweest van het 'Historisch Platform' waar vertegenwoordigers van diverse historische verenigingen tot meer samenwerking trachten te komen. Op korte termijn wordt gewerkt aan een gezamenlijke manifestatie ter promotie van de geschiedenis.

Ook internationale contacten werden dit jaar weer onderhouden. Er wordt gewerkt aan een internationale Europese federatie van geschiedenisleraren. Intensief zijn onze contacten met de Duitse collega's. In de krokusvakantie bezochten VGN-leden de DDR, een reis die door de recente ontwikkelingen zeer interessant is geworden. Maar ook de Franse Revolutie werd in samenwerking met Duitse collega's herdacht.

Tenslotte mag ook de PR naar onze vakcollega's niet vergeten worden, want alleen als de vereniging sterk blijft kunnen we volop activiteiten ontplooiën.

Ik doe nu meteen een beroep op a.s. Doppers en Vutters, voor zover aanwezig in de zaal, hun lidmaatschap en hun abonnement op *Kleio* niet onmiddellijk op te zeggen als zij de school verlaten. Juist dan is er tijd *Kleio* eens echt goed te lezen en gebruik te maken van de excursie- en reismogelijkheden binnen de VGN. Bovendien is het van groot belang dat de kennis en ervaring van onze oudere leden voor de VGN behouden blijft. Het zou prettig zijn om juist op deze groep een beroep te kunnen doen.

Aktief op het gebied van binnen- en buitenlandse excursies waren we ook. Een tweede bezoek aan de Waterlinie was snel volgeboekt en op het gebied van buitenlandse reizen heeft er zich zo'n beetje een vaste groep deelnemers gevormd. In de herfstvakantie bezocht men Florence, een intensieve kunstreis. In de krokusvakantie trokken een aantal leden naar Egypte en straks met pasen treffen zij elkaar weer, een bus vol VGN-ers, voor een bezoek aan Praag en omgeving.

Een prima manier deze reizen om collega's beter te leren kennen en de VGN-banden aan te halen. Gelukkig zijn er altijd weer mensen die reizen weten te organiseren die meer bieden dan een gewoon reisbureau.

De nascholing wordt steeds grootschaliger aangepakt in samenwerking met Hogescholen, Universiteiten en Studiecentra. Beide CSE-onderwerpen trokken dit jaar veel belangstelling van docenten. Het bestuur is aan de ene kant blij met het aanbod waardoor het tertiair en secundair onderwijs steeds meer op elkaar afgestemd raken, maar wij maken ons toch zorgen over de wildgroei die er op dit gebied dreigt te ontstaan, niet in het minst door de grote overlap in het cursusaanbod.

De nascholingscursussen leverden de VGN een aantal nieuwe leden op. Helaas zijn ons dit jaar ook twee leden ontvallen, mevrouw van Limpt en mevrouw van Dijk-Gastel.

Zoals wel vaker hield het CSE ons langdurig bezig. Problemen werden in kaart gebracht door de Commissie Havo/Vwo in samenwerking met de commissie Mavo/Lbo. Aan de hand van hun inventarisatie werd een overleg georganiseerd met de verschillende betrokkenen bij het examen. Naar wij hopen zal in de toekomst aan de hand van de resultaten van dit overleg aan een beter examen gewerkt worden.

Voor het jaar 1993 zijn inmiddels twee stofomschrijvingscommissies bijna klaar met hun werkzaamheden. De onderwerpen zijn 'Europa na 1945' en 'Nederland tijdens het Interbellum'. Voor het eerst zijn deze commissies tegen bezoldiging (een te geringe) aan het werk. Een groot aantal van de leden zijn door de VGN voorgedragen. De bedoeling van het bestuur is deze ad hoc procedure structureel te maken, waarbij dan de financiële tegemoetkoming vervangen dient te worden door rechtspositionele faciliteiten.

Van het grootste belang zijn de ontwikkelingen rond de HEG. Na een oorverdovende stilte kwam een brief van mevrouw Gin-

jaar-Maas binnen waarin de hele HEG op losse schroeven werd gezet. Na protest onzerzijds leek er plotseling wel gepraat te kunnen worden; leek... tot gisteren.

Stel u voor: je komt binnen als delegatie van vier en je krijgt dan te horen -

...'huiswerk niet in orde',

...'niet voldaan aan de vorm',

...'afspraken niet nagevolgd',

...'stuk niet voor publicatie geschikt'.

Wij voelden ons dermate ongelijkwaardig behandeld, dat wij niet anders konden doen dan de vergadering verlaten. Daarna hebben wij ons beraden en een aangetekende brief naar staatssecretaris Wallage gestuurd, waarin wij hem om een onderhoud op zeer korte termijn hebben verzocht. Wij hopen het overleg binnenkort op waardige wijze te kunnen voortzetten.

Wat er allemaal nog meer is gebeurd dit afgelopen jaar, met name in de diverse commissies, is uitvoerig te lezen in de jaarverslagen.

Een enkele commissie wil ik hier nog noemen. In de eerste plaats de commissie 12-16 jarigen, die, nu de werkzaamheden in verband met de Eindtermen Basisvorming nagenoeg zijn beëindigd, voorlopig slapende is. Voor al het werk dat de commissie heeft verricht onze hartelijke dank. Mochten zich in het komende jaar nog belangrijke ontwikkelingen op het gebied van de basisvorming voordoen, dan zouden wij graag een beroep op de commissieleden willen doen. Omdat vrouwengeschiedenis de leden van het VGN-bestuur na aan het hart ligt, hebben we als dank voor de leden van de commissie een boekje uit deze discipline uitgezocht. Wanneer u uw geschenk onverhoopt al mocht bezitten, onderlinge ruil is toegestaan.

Een andere commissie die juist de omgekeerde weg bewandelt, van slapend naar klaarwakker worden, is de commissie Lbo/Mavo die zoals u ook in *Kleio* kunt lezen, een groot aantal initiatieven aan het ontplooiën is. Dit is voor de VGN uiterst belangrijk want bij velen leeft nog steeds de verkeerde gedachte dat wij een club zijn van alleen maar Havo/Vwo leraren. Niets is minder waar en daarom is het van het allergrootste belang dat ook Mavo/Lbo docenten in grote getale toetreden tot de VGN en zich er thuisvoelen.

Extra aandacht wil ik ook nog besteden aan ons blad. *Kleio* is tenslotte voor velen het gezicht van de VGN naar buiten en er zijn in 1989 een aantal goede nummers verschenen zoals het herdenkingsnummer 30 jaar VGN/30 jaar *Kleio*, het Oostenrijk- en het vrouwengeschiedenisnummer. We hopen dat de redactie op deze weg voortgaat.

Tenslotte wil ik iets zeggen over het bestuur zelf. Inmiddels zijn we stevig ingewerkt in de diverse commissies. De vergaderfrequentie ligt nog steeds hoog en we kennen elkaar zo'n beetje van haver tot gort. Jet van Herwaarden, die vorig jaar aantrad, is inmiddels tweede secretaris geworden en Joke van der Leeuw heeft de functie van eerste secretaris overgenomen van Léon van Schie.

Helaas heeft Nico Stam het bestuur verlaten; een aantal zakelijke kwesties lagen daaraan ten grondslag. Gelukkig is hij wel VGN-lid gebleven en zet hij zijn werkzaamheden in de Commissie Havo/Vwo voort. Voor zijn bijdrage aan het bestuurswerk danken wij hem hartelijk en natuurlijk krijgt ook hij een kadootje.

Na enig zoeken hebben we een paar maanden geleden Ronald Donk bereid gevonden om tot het bestuur toe te treden. Zijn werk in de commissie 12-16 jarigen, zijn vele contacten in en buiten het HBO zijn buitengewoon nuttig voor de VGN. Wij hopen dat de aanwezige leden hem vandaag officieel zullen verkiezen.

Lest best willen wij Doky Verhagen bedanken voor het vele werk wat zij voor de VGN verzet als nascholingscoördinator en tot voor kort als lid van de Didacticiteitencommissie, waarin zij jarenlang actief is geweest.

Zonneke Matthee

Notulen van de jaarvergadering van 17 maart 1990

• 2. Bespreking jaarstukken

2.1 Ten aanzien van de notulen van 18 maart 1989 merkt de heer Pleijssant op dat de heer Baalbergen nog wel in de kascommissie zit.

2.2 Geen opmerkingen.

2.3 De heer Schopman vraagt naar de duur van het voortbestaan van de Atlantische Onderwijs Commissie. De heer Kat merkt met betrekking tot de werkzaamheden van de commissie op dat de leden niet meer alleen de nadruk zullen leggen op de NAVO, maar ook op het Warschaupact. De Atlantische Onderwijscommissie wil o.a. komen tot een Europees schoolboek, waaraan ook auteurs uit het Oostblok meewerken.

Bij de andere jaarverslagen werd niets opgemerkt.

2.4 Begroting 1990

In de toelichting tot de begroting legt de penningmeester uit waarom tot contributieverhoging moet worden overgegaan. De kosten van *Kleio* stijgen daar gebruik gemaakt moet gaan worden van duurder zetsel. Op den duur kunnen wijzigingen in de productie van het blad korting opleveren. De portokosten voor periodieken worden verlaagd. Het nog uit te brengen Coornhertnummer wordt financieel gesteund door

het Nationaal Comité Coornhertherdenking. Gezien de grote vraag uit het veld werden nog 500 exemplaren bijgedrukt van de reader *Vrouwen in de twintigste eeuw*.

De bestuurskosten blijven stabiel. Afdelingen en regio's bloeien niet zo, vandaar een halvering van het te reserveren bedrag. De investering in een computer ten behoeve van de administratie verdient zich in 1,5 tot 2 jaar terug. De commissies moeten beter letten op de uitgaven aan maaltijden.

Bij diversen is een post van f10.000,- opgenomen voor ledenwerving. Er kwam wel een forse aanwas door CSE-nascholing, maar vele Doppers en Vutters bedankten. Het ledental moet alleen al om *Kleio* op peil uit te geven zoveel mogelijk gehandhaafd blijven.

De heer van Velzen vraagt naar informatie over het Coornhertnummer. De penningmeester antwoordt dat dit nummer in april verschijnt als Didactica 17. De gemeentes Haarlem en Gouda hebben het al voor enkele scholen besteld.

Op de vraag van de heer Grevers naar de contributieverhoging van f10,- antwoordt de penningmeester dat de ALV van 1989 deze goedgekeurd heeft.

De kascontrolecommissie levert de pen-

ningmeester décharge van het door hem gevoerde financiële beleid.

Contributiewijziging

De penningmeester legt een voorstel tot contributiewijziging voor.

De heer Otten zou de contributie graag betaald zien naar de reële salarisschaal. De heer Pleijssant pleit voor reductie voor studenten en gepensioneerden. De heer van Zeggelen vraagt zich af of een halve Dopper ook onder het reductietarief valt.

De penningmeester antwoordt dat iemand met minder dan 16 lessen reductie krijgt. Echter bij b.v. 6 uur geschiedenis en staatsinrichting/24 uur nederlands wordt het volledige bedrag geeist.

De heer Bouwman wijst op de mogelijkheid tot ledenverlies. Er moet gedacht worden aan de leraren met twee vakken in het Mavo/Lbo veld. Deze vallen onder schaal 10. Een abonnement op *Kleio* moet in ieder geval duurder zijn dan het goedkoopste tarief om te voorkomen dat scholen alleen een abonnement nemen. Verder wijst de heer Bouwman op de vreemde situatie HOS 10-8, HOS 11-6. De penningmeester wijst erop dat je niet alle varianten van de HOS kunt verwerken; eenvoud blijft geboden.

De heer Berkhout wil twee zaken opmerken. Leden moeten vermelden welke staat van lessenverdeling zij hebben en waarom zo'n strakke koppeling aan de HOS met het formatiebudgetsysteem in het vooruitzicht? De heer Schopman wil contributie aan inkomen koppelen. Mevrouw Reitsma onderstreept het betoog van de heer Bouwman. Zij wil geen contributie gekoppeld aan het inkomen vanwege de privacy. De heer Otten wijst op de moeilijke positie van de mensen werkzaam in het volwassenenonderwijs, die hun uurtjes bij elkaar sprokkelen. De heer Bouwman wil een abonnement f95,- laten kosten. In deze tijd van bezuinigingen bij bibliotheken en UB's vindt mevrouw Verhagen dit geen verstandig voorstel.

Na al deze argumenten besluit het bestuur tot tien minuten schorsing om met een nieuw voorstel te komen.

Voorstel 1991:

1. Schaal 10 f90,-
2. Schaal 11 en hoger f105,-
3. Docenten lager ingeschaald dan 10 of met minder dan 16 lessen reductietarief
4. Abonnement f90,-

Na de heropening van de vergadering stelt de heer Bouwman voor niet alleen lessen te tellen, maar lessen en/of verlofeenheden. Op de vraag van mevrouw Reitsma of de penningmeester de financiële consequenties van de nieuwe regeling kan overzien, moet deze ontkennend antwoorden. Mevrouw Reitsma zou graag zien dat meer-

dere verenigingen aan tafel gingen zitten om te overleggen over de contributieprijzen voor leraren met meerdere vakken.

De penningmeester meldt dat de naakte kostprijs van *Kleio* f65,- blijft. Hij wil met dit in het achterhoofd de kwestie van de reductie het komende jaar nog eens bekijken.

De heren Sniekers en Otten zouden de koppeling aan andere verenigingen ook graag uitgezocht zien. De heer van Schie opent de mogelijkheid van een lokabonnement voor mensen werkzaam in het volwassenenonderwijs. De penningmeester wijst op nare ervaringen met deze eendagsvliegen. Eerst betalen, dan pas versturen is het huidige uitgangspunt.

De heer Twickler merkt op dat nu wel alles gezegd is wat de financiën betreft. Dit onderwerp slokt verder teveel tijd op.

Na deze woorden ging de vergadering met het eindvoorstel van het bestuur akkoord.

2.5 In het kader van de PR stelt mevrouw Verhagen voor om een kaartje te laten ontwerpen waaruit het lidmaatschap van de VGN blijkt. Wellicht valt met zo'n kaartje korting op bepaalde zaken te krijgen. De heer Schopman merkt op dat op bladzijde 6 onder het kopje 'Nascholing' in plaats van 'eindexamenonderwerpen' 'nascholingsonderwerpen' moet staan.

• 5. Bestuurswisseling

Daar er geen tegenkandidaat gesteld is wordt de heer Donk benoemd.

• Rondvraag

De heer Grevers vraagt om meer uitstapjes. De penningmeester wijst erop dat afgelopen jaar ten tweede male de succesvolle Waterlinie-excursie plaatsvond. Mevrouw van der Leeuw-Roord had de heer Grevers er al eerder in een telefoongesprek op ge-

wezen dat hij voor stadswandelingen bij de plaatselijke afdelingen terecht kan mis-schieten.

De heer van Zeggelen vraagt of de vereniging de eindexamenonderwerpen voor 1992 en 1993 vastgesteld heeft. Mevrouw van der Leeuw-Roord zegt dat O&W met de VGN overlegde. Men besloot tot het Interbellum (een bekend onderwerp) en Europa (een nieuw onderwerp). Voor 1993 wordt door het bestuur een procedurevoorstel ontwikkeld. Tevens vraagt de heer van Zeggelen welke ambtenaren het overleg van 16 maart lieten mislukken en hij uit zich daarbij zo negatief over deze heren dat inspecteur Berkhout zijn collega-ambtenaren in bescherming neemt. Mevrouw van der Leeuw-Roord wijst erop dat de onderhandelingen ondanks deze kortsluiting verder gaan.

Mevrouw Reitsma vraagt naar de aard van de kritiek van het ministerie op de HEG-voorstellen, vormgericht of inhoudelijk? Geantwoord wordt dat er geen fundamentele kritiek is geuit; de vormproblematiek moet aangepakt worden.

Hoewel de voorzitter maant om over dit onderwerp te stoppen wil de heer Sniekers toch nog graag weten wat de knelpunten waren. Mevrouw Verhagen meldt dat de knelpunten bij de eerste ronde in anderhalf uur waren afgehandeld. De onderhandelaars zijn ervan overtuigd dat de derde ronde uitkomst zal bieden zodat de HEG hopelijk in 1994 in werking treedt.

De heer Bouwman wijst erop dat vanaf 1985 de HEG nimmer inhoudelijk maar altijd procedureel ondermijnd is.

Nadat de heer Krol een korte uitleg over transparanten had gegeven sloot de voorzitter het ochtendgedeelte van de vergadering.

Jaarverslag van het Algemeen Bestuur

Hierbij heeft het bestuur van de VGN het genoegen u het verslag over het verenigingsjaar 1990 aan te bieden.

1. De Samenstelling van het Bestuur

R. Donk trad aan als nieuw lid. Het bestuur kampte aan het eind van het

jaar met ziekte. Door de inzet van de niet-zieke bestuursleden, vooral T. Perdeck-Schimmel, werden lopende zaken adequaat afgehandeld.

In het nieuwe jaar treden af: Z. Mathee, H. van Duijsen en L. van Schie. Op het mo-

ment dat dit geschreven wordt is er nog geen kandidaat gevonden voor het penningmeesterschap.

Het rooster van aftreden is nu als volgt: 1992 - H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam 1993 - R. Donk, F.R. Kat, T. Perdeck-Schimmel, J. van der Leeuw-Roord.

2. Vergaderingen

Totaal kwam het bestuur negentien keer bijeen. Tijdens de studiedag in september was het belangrijkste onderdeel de vergaderstructuur van het bestuur/effectieve beleidsplanning.

3. Portefeuilleverdeling

Gezien het terugtreden van drie bestuursleden zal binnenkort een herverkaveling van functies plaatsvinden. De bestuursleden zullen zoveel mogelijk de vergaderingen van de commissies in hun portefeuille bijhouden.

4. Overleg met commissies

Z. Matthee bezocht de Commissie Vrouwengeschiedenis. T. Perdeck-Schimmel bezocht vrijwel alle vergaderingen van de Commissies Volwasseneneducatie en Havo Vwo. F. Kat was als lid van het bestuur aanwezig bij de vergaderingen van de Atlantische Onderwijscommissie en bij het Omegaoverleg. Samen met L. van Schie bezocht hij het Historisch Platform. R. Donk was aanwezig bij de vergaderingen van de commissies Lbo/Mavo en PA-BO. H. van Duijsen is bestuursvertegenwoordiger in de Didaktiviteitencommissie. L. van Schie had de Commissie Comigo in zijn portefeuille. J. van Herwaarden ging naar de vergaderingen van de OAC. J. van der Leeuw-Roord onderhield contacten met Kleio en Omega.

Er werd een ad hoc commissie ingesteld om een stofomschrijvingsmodel voor het CSE te ontwikkelen. Ook werd een commissie benoemd die zich bezig hield met adviezen omtrent een procedure voor de keuze en ontwikkeling van een CSE-onderwerp.

5. Externe contacten in Nederland

Een volledige opsomming hiervan is on-

mogelijk maar de belangrijkste waren in ieder geval:

- * contact met de SLO over versterking van de M en M vakken in het voortgezet onderwijs;
- * de voorzitter nam deel aan een forum over geschiedenis georganiseerd rond de methode 'Vragen aan de geschiedenis' van Wolters Noordhoff;
- * contact met het CEVNO over een reader voor docenten bij het CSE-onderwerp Europa;
- * de afscheidsreceptie van Dr. N. Maarsen, de hoofddocent geschiedenis van de Hogeschool Midden Nederland en de voormalige voorzitter van de VGN, werd bezocht;
- * contact met plaatsvervangend directeur-generaal Van Staveren van het ministerie van O&W over gs/si als verplicht onderdeel van het bovenbouwonderwijs;
- * contact met het Eerste Kamerlid Van Boven over het verplicht stellen van gs/si in de bovenbouw;
- * contact met het APS over ontwerp en druk van het nieuwe logo van de VGN, 'op weg naar het jaar 2000';
- * contact met archeologen over archeologie in de bovenbouw;
- * voordrachten voor vacatures (o.a. SLO, VALO en CEVO);
- * contact met de Vereniging van Contemporanisten over samenwerking;
- * briefwisseling met het CEVO-secretariaat over de data van het CSE 1990/1991;
- * er ging een protest uit over de loskoppeling van het Mavo-examen van de andere CSE-examens in 1991;
- * publicitaire uitwisseling met Finland;
- * contact met het Comité 4/5 mei over de afstemming van de activiteiten van het Comité op wensen van het voortgezet onderwijs;
- * FNV: welke mogelijkheden zijn er tot samenwerking;
- * O&W: wijdere bekendheid geven aan de beurs voor de Japanreis;
- * bezocht werden het congres van het WHG en de jaarvergadering van het NHG.

6. De buitenlandse contacten

Van 26 februari tot 3 maart maakte een kleine groep VGN-leden een reis naar Lüneburg en Gera. De groep bezocht o.a. bedrijven met bedrijfsscholen, zodat de deelnemers inzicht kregen in de wijze waarop deze in de eindfase van de DDR functioneerden.

Op 3 en 4 oktober vond een excursie plaats naar het NAVO-hoofdkwartier in Brussel. T. Perdeck-Schimmel woonde de jaarvergadering van het Landesverband Nordrhein-Westfälischer Geschichtslehrer bij.

Een aantal leden bezocht aan het einde van het jaar het congres 'Gemeinsam ins Europa der 90er Jahre' in Bocholt. Dit congres werd georganiseerd door de Landeszentrale für Politische Bildung in Nordrhein Westfalen in samenwerking met de Stichting ter bevordering van de Duitslandstudies in Nederland.

7. De verenigingsraad

Deze vond geen doorgang door de ziektes van diverse bestuursleden. Bovendien brachten de opmerkingen van een aantal leden het bestuur ertoe geen verenigingsraad te organiseren. Een belangrijk punt was ook het kostenaspect.

Inmiddels hebben ons signalen bereikt dat een aantal actieve leden de verenigingsraad toch op prijs stelt.

8. Een nieuw eindexamenprogramma geschiedenis en staatsinrichting

Uitvoerig overleg met het ministerie heeft geleid tot een nieuw eindexamenprogramma geschiedenis en staatsinrichting. De problemen rond het overleg in maart zijn opgelost. De HEG-voorstellen zijn in grote lijnen overgenomen. De problemen rond staatsinrichting lijken opgelost. Op dit moment ligt het voorstel klaar om in een nota naar staatssecretaris Wallage en de adviesorganisaties zoals de Onderwijsraad te gaan.

Het ziet ernaar uit dat de overheid niet meer verantwoordelijk wil zijn voor de stofomschrijving van het CSE. De CEVO zal als toekomstig examenbureau deze taak over moeten nemen.

9. Contacten met het ministerie

O&W ziet de VGN als vertegenwoordiger van het geschiedenis- en staatsinrichtingsonderwijs. De vereniging werd een serieuze gesprekspartner. Bij aanvragen van buitenaf over het vak wordt door het ministerie steeds naar de VGN doorverwezen.

Het aandringen van de VGN op honorering van de veldactiviteiten heeft geleid tot reservering van gelden op de begroting.

10. Het CSE

In juli is aan het ministerie een procedure aangeboden over de keuze en de totstandkoming van de komende CSE-onderwerpen. Staatssecretaris J. Wallage juichte deze gang van zaken toe. Voortaan maakt de VGN een voordracht.

De eerste stofontwikkelingscommissies op voordracht van de VGN zijn tot een resultaat gekomen. Het is nog niet ideaal: procesmatige ontwikkeling. Kritiek is welkom. Deze wordt verwerkt in volgende commissieopdrachten.

Beleidsplan 1991

Het bestuur neemt zich voor om in het komende verenigingsjaar bijzondere aandacht te besteden aan onderstaande items.

• Basisvorming

Hoewel er ook nu (december 1990) nog steeds onduidelijkheid heerst over de invoering en de precieze vorm van de basisvorming blijft het bestuur waakzaam over de positie van geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming. Vooral een zorgvuldige uitwerking van de kerndoelen in het Mavo/Lbo veld is van het grootste belang.

In samenwerking met het NHG wordt binnenkort een conferentie over de basisvorming gehouden.

• Invoering nieuw examenprogramma geschiedenis en staatsinrichting

Het bestuur zal druk blijven uitoefenen om het nieuwe eindexamenprogramma in 1994 ingevoerd te krijgen. Er bestaat behoefte aan voorstellen voor eindexamenonderwerpen. Er wordt gestreefd naar een zo goed mogelijke stofomschrijving.

• Het vak verplicht in de bovenbouw

Op uitnodiging van het bestuur ontwikkelt de Intercommissie NHG/VGN momenteel een voorstel tot een verplicht onderdeel geschiedenis en staatsinrichting in de bovenbouw.

• Enquête know-how

Steeds meer wordt het bestuur benaderd om namen te noemen van VGN-leden voor het verrichten van bepaalde betaalde en onbetaalde activiteiten. Het bestuur tracht door middel van een enquête inzicht te krijgen in de know-how van de leden.

• Contacten

Komend jaar zal de verenigingsraad wel plaatsvinden. Met het NHG en andere organisaties wordt, verenigd in het 'Historisch Platform', gewerkt aan een plan om het vak aan de buitenwereld te verkopen. De enquêtes ontwikkeld door de OAC kun-

nen hierbij van nut zijn.

Diverse conferenties staan op stapel, de Didactiekconferentie over verhalen vertellen, een Mavo/Lbo dag over de meerkeuze-toets.

Waar mogelijk zullen bestuursleden op bijeenkomsten van historische en andere met geschiedenis verband houdende verenigingen aanwezig zijn. Het bestuur ziet dit als een permanente reclame voor de VGN.

• Ledenwerving

Het ledental loopt terug. Het bestuur zal zich moeten beraden hoe deze teruggang tot stilstand te brengen. Commercialisering van activiteiten, het oprichten van een vereniging van vrienden van het geschiedenis-onderwijs, zijn hierbij aandachtspunten.

• Nascholing

Gezien de nieuwe eindexamenonderwerpen in het jaar 1992 zal het nascholingsaanbod komend jaar groter zijn. Het bestuur verwacht dat de Kleiokrant het totale nascholingsaanbod meldt.

• Intercultureel onderwijs

Door de ontwikkeling van Nederland naar een multi-etnische samenleving moet de leerstofkeuze van ons vak in het voortgezet onderwijs aangepast worden. Het VGN-bestuur wil actief meewerken aan de ontwikkeling van intercultureel geschiedenis-onderwijs.

Van de diverse bestuursactiviteiten zal ook in 1991 in de Kleiokrant melding worden gemaakt.

Jaarverslagen 1990 en plannen voor 1991

Commissie PA-BO

Samenstelling van de commissie

De commissie PA-BO begon het vergaderjaar 1990 met vier leden, die de functies als volgt hadden verdeeld: voorzitter - Cees van der Kooij, secretaris - Frie Kolen, penningmeester - Aad van Zeyl, lid - Theo Beker. Aan het begin van dit jaar kreeg onze commissie versterking van Sjef Schmiermann, een historicus die werkzaam is op de basisschool.

Op dit moment zijn er dus twee commissie-leden afkomstig uit de PABO-wereld en drie uit het basisonderwijs.

Activiteiten

Dit jaar hebben we vergaderd op 31 januari, 11 maart, 31 mei, en 13 november. Tijdens onze vergaderingen en daarbuiten hebben we aan de volgende zaken gewerkt: a. er is een opzet gemaakt voor het te verschijnen rapport over een geschiedenis-schoolelvisieprogramma 'Het leven in de Gouden Eeuw'; deze opzet wordt nog

verder becommentarieerd en is dan geschikt voor publicatie;

b. er zijn plannen gemaakt voor een soortgelijk rapport, maar dan over de schooltelevisieserie 'Toen de oorlog begon';

c. de commissie heeft in mei van dit jaar een nieuwsbrief uitgebracht, waarin artikelen waren opgenomen over:

- de eindtermen geschiedenis in het basisonderwijs (o.m. een vergelijking van de verschillende in omloop zijnde versies met een kort commentaar);

- de lezingen die gehouden zijn tijdens de

studiemiddag over het historische kinderboek als hulpmiddel voor het geschiedenisonderwijs;

- zakelijke informatieve historische jeugdliteratuur; deeltjes over geschiedenis uit de serie 'Informatie';

d. in het afgelopen vergaderjaar zijn er contacten geweest met het CITO, met betrekking tot het PPON onderzoek (de proeftoets geschiedenis voor het hoogste leerjaar van de basisschool is afgenomen) en het leerlingvolgsysteem;

e. er zijn door enkele leden van onze commissie contacten met uitgeverijen onderhouden en we hebben de nieuwe ontwikkelingen met betrekking tot het basisonderwijs dit jaar weer op de voet gevolgd; ook waren er dit jaar weer contacten met de VALO M&M;

f. de contacten tussen onze commissie en het AB verliepen dit jaar goed; de bestuursleden Jet van Herwaarden en Ronald Donk hebben een deel van de vergaderingen bijgewoond.

Plannen voor het vergaderjaar 1991

Een aantal van de zaken die gestart zijn in 1990, zal in 1991 verder worden uitgewerkt. Te denken valt aan de consumentenrapporten met betrekking tot de NOT series geschiedenis voor de basisschool. Ook zal het weer tot onze taak behoren allerlei ontwikkelingen op de voet te volgen, die betrekking hebben op het geschiedenisonderwijs, op geestelijke stromingen en maatschappelijke verhoudingen en daarvan verslag te doen in de Kleiokrante.

Frie Kolen,
secretaris commissie PA-BO

Commissie Lbo/Mavo

In het tweede jaar van ons hernieuwd bestaan hebben wij geprobeerd onze ideeën over het geschiedenisonderwijs voor Lbo en Mavo leerlingen wat meer vorm te geven.

De belangrijkste werkzaamheden van de commissie bestonden uit:

Gebruikswaarde eindexamenkaternen

In het juni-nummer van *Kleio* verscheen een artikel van de hand van de commissie, waarin de bruikbaarheid van de eindexamenkaternen beoordeeld werd. De conclusie luidde dat bij het CSE en dus ook bij de katernen het Havo en Vwo onderwijs als maatstaf wordt gebruikt. Lbo en Mavo leerlingen hangen er maar zo'n beetje bij.

Enquête onder Lbo/Mavo docenten

De samenstelling van de enquête vergt meer

tijd dan voorzien. De vragen zijn er met name op gericht te inventariseren wat de specifieke problemen zijn waar docenten in het Lbo en Mavo onderwijs ten aanzien van het vak geschiedenis en staatsinrichting mee te maken hebben. Vervolgens willen wij, in samenwerking met het VGN-bestuur, overheid en uitgevers benaderen met concrete voorstellen om verbeteringen door te voeren.

Wij hopen de resultaten van de enquête en onze verdere plannen halverwege 1991 in *Kleio* te kunnen publiceren.

Centraal Schriftelijk Examen

Wij zijn betrokken geweest bij de organisatie en evaluatie van de CSE-nabesprekingen. Wij waren blij te zien dat het examen van 1990 van hogere kwaliteit was dan dat van de voorgaande jaren. Wellicht dat de vele kritiek toch een uitwerking heeft gehad.

Daarnaast hebben wij commentaar geleverd op het voorstel voor een nieuwe vorm en procedure van het CE.

Basisvorming, eindtermen en kerndoelen

Veel, achteraf onnodige, energie werd gestoken in de bespreking van de eindtermen. In schril contrast daarmee staat de inspraak met betrekking tot de kerndoelen. Wij vinden het jammer en kwalijk dat er zo omgesprongen is met een zeer belangrijke onderwijsverandering.

Maar, verandert er wel iets?

Tenslotte: de Commissie Lbo/Mavo was in het afgelopen jaar een kleine commissie met veel te veel werk. Als er collega's zijn die deel uit willen maken van een hardwerkende en gezellige commissie, dan zijn zij van harte welkom.

Aktiviteitenplan 1991

Voor 1991 staan drie hoofdactiviteiten op het programma:

1. het houden van de enquête onder docenten in het Lbo/Mavo veld over de positie, inhoud en problemen van het vak geschiedenis en staatsinrichting halverwege het jaar. De resultaten ervan zullen uiteindelijk in *Kleio* gepubliceerd worden. Vervolgens willen wij in samenwerking met het VGN-bestuur uitgevers en overheid met concrete voorstellen ter verbetering benaderen;
2. omstreeks medio maart 1991 organiseert de commissie een themadag meerkeuze-problematiek, waarbij de criteria van (goede) meerkeuzevragen op verschillende wijze aan de orde gesteld zullen worden;
3. de organisatie van de Lbo/Mavo CSE-besprekingen; de aankondiging hiervan zal tijdig in *Kleio* verschijnen. Verder zal de commissie reageren op alles wat met het CSE te maken heeft.

Het gehele jaar door zal de commissie reageren op positieve en negatieve ontwikkelingen ten aanzien van het vak voor het Lbo/Mavo veld. Verder verwachten wij onze relatie met diverse instellingen en commissies zowel in als buiten de VGN uit te bouwen en te verstevigen.

Jopie Daalmans,
Theo Poot,
Monique van Tussenbroek,
Gerard Twickler,
Jan de Vries.

Commissie Havo/Vwo

Wij beginnen met enige cijfermatige informatie. De commissie heeft in het kalenderjaar 1990 acht maal vergaderd. Altijd weer was de lokatie de Pepperbox in Utrecht.

De commissie bestond en bestaat uit: Peter Wester - voorzitter, Leo Dalhuisen - didactisch adviseur, Jan Krol, Elbert Roest, Annie Biezen-Hurkmans, Nico Stam en Peter van Ginkel - secretaris. Vanuit het bestuur woonde Tineke Perdeck-Schimmel onze vergaderingen bij.

CSE

a. Dit jaar heeft de commissie wederom de organisatie van de normbesprekingen ter hand genomen. De opmerkingen van de collega's op de inhoud van het examen zijn voor het Havo door Jan Krol en voor het Vwo door Elbert Roest samengevat. Daarvan is verslag gedaan bij de CEVO. De brieven aan de CEVO zijn afgedrukt in de Kleiokrante in het juli/augustusnummer van *Kleio*.

Samenvattend kan gezegd worden dat het 'veld' en de commissie niet echt tevreden waren over dit examen.

b. Naar aanleiding van overleg op het ministerie en een verdergaande betrokkenheid van de VGN bij het voorstellen van eindexamenonderwerpen bereikte de commissie de vraag om mee te denken over mogelijke onderwerpen voor het CSE van 1993. Dat hebben we graag gedaan. Dit alles nadat er eerst in samenspraak met het bestuur een model voor de stofomschrijving van CSE-onderwerpen werd opgesteld door een commissie waarin ook drie leden van de Commissie Havo/Vwo zitting hadden. Tevens heeft de commissie uitgebreid gereageerd op een voorstel van het bestuur om tot een nieuwe procedure te komen voor de vaststelling van eindexamenonderwerpen geschiedenis en staatsinrichting.

De Commissie Havo/Vwo heeft de vol-

gende onderwerpen voorgesteld:

- * Nederland naar een industriële samenleving, economische, sociale en culturele veranderingen 1948-1975;
- * Nederlands-Indië in het licht van het ontwikkelingsvraagstuk 1918-1945;
- * het ontstaan van Suriname als nationale staat 1917-1987.

Het eerste onderwerp is door de commissie die onderwerpen aan de staatssecretaris moest voordragen overgenomen en inderdaad ook uitgekozen als onderwerp voor 1993.

De commissie hoopt dat in 1994 het eindexamen volgens de HEG-voorstellen vorm krijgt.

Contacten binnen de vereniging

a. met de Commissie Lbo/Mavo

In januari 1990 is er een gesprek geweest met de nieuwe commissie. Uitkomst hiervan was dat beide commissies elkaar op de hoogte houden van wat er besproken is middels uitwisseling van notulen en dat de Commissie Lbo/Mavo de evaluatie van het CSE-Mavo op zich heeft genomen.

b. met het AB

Via Tineke Perdeck-Schimmel bestaat er een regelmatig contact met het bestuur van de VGN en ook door uitwisseling van notulen blijft men op de hoogte van elkaars handelen. Daarnaast is er dit jaar een verregaande mate van informeel telefonisch overleg ontstaan tussen de voorzitter en andere leden van de commissie met leden van het bestuur. Wij kunnen derhalve vaststellen dat de lijnen tussen VGN-bestuur en onze commissie volledig open zijn.

In februari is er ook nog een gesprek geweest tussen onze commissie en het bestuur over allerlei lopende zaken en met name over het CSE.

Plannen voor 1991

In eerste instantie wil de commissie de vinger aan de pols houden bij een van de twee onderwerpen voor het eindexamen van 1992. Vooralsnog zijn wij zeer ongelukkig met de formulering van de stofomschrijving voor 'Europa'. De commissie wil een poging ondernemen de docenten enig houvast te geven bij het behandelen van dit examenonderdeel.

Ontwikkelingen op het punt van de basisvorming zullen we blijven volgen evenals de situatie op het punt van het CSE. Daar waar onze inbreng gevraagd wordt met betrekking tot nieuwe onderwerpen zal de commissie niet schromen mee te denken en voorstellen te doen. Tevens zal de commissie voorstellen uitwerken met betrekking tot een andere organisatie van de CSE-besprekingen.

De commissie stelt zich verder open voor alle nieuwe ontwikkelingen op het punt van het geschiedenisonderwijs in Nederland.

Jos van Ginkel,
secretaris.

Didactiviteitencommissie

"Wat heeft toch een mens voor al zijn zwoegen en voor het streven van zijn hart, waarmee hij zich aftoet onder de zon, wanneer hij gedurende zijn levensdagen zijn werk doet in smart en verdriet, en zelfs des nachts zijn hart geen rust vindt. Ook dit is ijdelheid."

Pr. 2:22,23.

De commissie stelt zich voor om per 31 december 1990 de oude naam vaarwel te zeggen en nog slechts gehoor te geven aan de naam 'Didactiek en Activiteitencommissie'. De oude naam heeft teveel van het rode pakje waarin Bhagwan, Osho voor intimi, zijn volgelingen liet rondlopen. Deze dracht ontlokte Swami Devo Amrito ooit de uitspraak: "Hij laat je glashard voor lul lopen, ja pas op hoor het is een rekel". Elke vereniging krijgt de Didactiviteitencommissie die ze verdient. Laten we dus maar met J.C. Bloem berusten: "En dan, het had zoveel erger kunnen zijn".

Terzake nu. Er is gewerkt aan een agenda voor nascholingsactiviteiten. Hoe gaat dat nu in zijn werk? Er wordt een rondschriven verzorgd aan alle instellingen die op dit terrein werkzaam zijn of die krachtens hun taakomschrijving verondersteld worden dit te doen. Voorts ligt er bij de coördinator van de agenda een planmaster gereed om de binnenstromende aanmeldingen te verwerken. Naar de opvatting van de commissie moet dat genoeg zijn. Het uitblijven van reacties betekent dan dat het initiatief een zachte dood sterft. We kunnen ons natuurlijk ongerust maken, jammeren en PTT Telecommunicatie aan goede jaarcijfers helpen, maar dat maakt toch niets uit.

De didactiekconferentie 90/91 kan op het moment dat dit bericht ter perse gaat nog niet geëvalueerd worden. Bij de commissie is er wel enige tevredenheid omtrent de ontvangst van het idee bij de beoogde inleiders. Het onderwerp VERHAAL of MONDELINGE OVERDRACHT wordt belangrijk gevonden. Inmiddels is duidelijk geworden dat de exploitatie min of meer kostendekkend is. Nu de conferentie nog. Misschien is dit ook de plaats en de gele-

genheid wat zorgelijk te doen over de versaaing van het nascholingsaanbod dat toch wel erg vaak de gerechten Meisjes, Europa en Minderheden ter tafel brengt. Geschiedenis als schoolvak hoort o.i. als een balk dwars op de stroom te liggen en al dat gezwam over 1992 moet met diep wantrouwen bekeken worden; Alva deed ook aan Europese integratie en we weten hoe dat afliep.

De VGN reizen houden de aandacht van de commissie. De reis naar Praag dit voorjaar was een succes. Het initiatief om een excursie langs de Vecht te organiseren kon niet op brede belangstelling rekenen. Jammer.

De commissie houdt vast aan het standpunt dat reizen met een VGN label een zekere exclusiviteit moet aankleven en dat de financiën via de pennigmeester van de VGN dienen te lopen. Daarbij moeten de exclusiviteit, de kwaliteit en het niveau tegen bodemprijzen geleverd worden.

De commissie komt o.i. in aanmerking voor een personele uitbreiding gezien het brede terrein der werkzaamheden. Hierbij denken we zowel aan leden uit het voortgezet als uit het tertiair onderwijs.

Arend Schulp,
secretaris.

Onderwijs Advies Commissie

De OAC had in het afgelopen jaar geen mutaties en kon dus in dezelfde samenstelling haar vergaderingen houden. Het vergaderschema kon, op een uitzondering na, geheel gerealiseerd worden.

Op het ogenblik bestaat de adviescommissie uit de volgende leden: J. Schopman - voorzitter, W. van Waardhuizen - secretaris, W. Bouwman, H. Budé-Janssens, J. Reitsma en Th. Roodhuyzen-van Breda Vriesman. Als contactpersoon van het Algemeen Bestuur bezoekt J. van Herwaarden-Rijlaarsdam de vergaderingen.

Het afgelopen jaar heeft de OAC zich o.a. bezig gehouden met de nascholingsproblematiek. Hierbij werd het bestuur een plan voorgelegd om in *Kleio* een vaste rubriek te maken waarin alle nascholingscursussen afgedrukt worden. Dit onderwerp zal ook in de toekomst nog op de agenda van de OAC komen te staan.

Verder heeft de commissie zich bezig gehouden met de nieuwe eindexamenonderwerpen 'Europa' en 'het Interbellum'. De OAC gaf commentaar op de stofomschrijvingen en gaf daarbij het bestuur advies.

De meeste vergadertijd werd besteedt aan het opzetten van een enquête, die meer inzicht moet geven in de houding van de maatschappij ten aanzien van het vak geschiedenis en staatsinrichting. Niet alleen het onderwijs, maar ook het bedrijfsleven wordt door middel van deze enquête gevraagd een antwoord te geven op de vraag of geschiedenisonderwijs wel nut heeft in dit tijdperk van de exacte vakken. Dit onderwerp zal ook in de komende tijd als één van de belangrijkste punten op de agenda komen te staan.

Speciale aandacht zullen tot slot de volgende onderwerpen in 1991 krijgen tijdens de OAC-vergaderingen:

- * CE-stofomschrijvingsmodel
- * Normbesprekingen Mavo-examens
- * Moduleringen.

W. van Waardhuizen,
secretaris.

Commissie COMIGO

Vooraf...

De Commissie COMIGO heeft zich in het kalenderjaar 1990 voornamelijk bezig kunnen houden met het kritisch volgen van de ontwikkelingen op het gebied van computerondersteund onderwijs voor geschiedenis en staatsinrichting in het voortgezet onderwijs. Geplande activiteiten zoals voorlichtingsbijeenkomsten zijn met name door de beperkte omvang van de commissie helaas niet uitgevoerd.

Hieronder volgt een kort overzicht van de door de commissie uitgevoerde activiteiten.

1. Verspreiding databestanden:

Het vorig jaar heeft in de Kleiokrante een aanbieding bestaan om via COMIGO diskettes met voor het vak bruikbare gegevenbestanden te bestellen. Ruim honderd VGN-leden hebben van deze mogelijkheid gebruik gemaakt en hebben een of meerdere diskettes tegen kostprijs en verzend- en administratiekosten besteld.

2. Evaluatie software:

Voor het European Courseware Consortium is het afgelopen jaar een aantal software pakketten voor het geschiedenis en staatsinrichtingsonderwijs geëvalueerd. Daarnaast heeft de commissie een aantal pakketten gerecenseerd voor *Kleio*.

3. Literatuur:

Middels tijdschriften en beperkte aanschaf heeft de commissie specifieke literatuur bijgehouden. Vakspecifieke literatuur is niet in ruime mate voorradig. Vandaar dat gekozen is voor een zeer beperkt aantal publicaties.

4. Inventarisatie software:

Via de beschikbare kanalen is door de commissie geïnventariseerd welke software beschikbaar is gekomen. Helaas moeten we concluderen dat de aanvankelijk veelbelovende stroom van eerste producten danig is afgenomen. Mogelijke oorzaken zijn het wegvallen van subsidieregelingen voor de ontwikkeling van nieuwe pakketten en het toch wel beperkt afzetgebied van deze producten.

5. Landelijk overleg Vakwerkgroepen:

In het kader van het Print-project is er landelijk overleg geweest over de rol van de vakwerkgroepen op het gebied van computers in het onderwijs. Voor zover relevant voor ons vak levert COMIGO een bijdrage aan activiteiten en bijeenkomsten voor dit overleg.

Activiteitenplan 1991

Gezien de te verwachten ontwikkelingen op het gebied van computergebruik in het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting is het activiteitenplan gericht op het volgen van de ontwikkelingen zonder daarbij zelf een initiërende rol te willen spelen. De concretisering van de activiteiten zal worden gekoppeld aan een te houden enquête onder VGN-leden over het gebruik van de informatietechnologie in de dagelijkse onderwijspraktijk.

Aktiepunten:

1. Uitvoeren van een enquête onder VGN-leden over het werkelijke gebruik van de computer in het (voortgezet) onderwijs.
2. Inventarisatie software en courseware relevant voor het onderwijs.
3. Contacten onderhouden met landelijk overleg vakwerkgroepen en voor het vak relevante projecten.
4. Recenseren software met verslag voor de VGN in de vorm van een publicatie in *Kleio*.
5. Het evalueren op verzoek van derden van software en courseware voor ons vak.
6. Het verspreiden van databestanden en public domain software na publicatie in *Kleio*. Doelstelling is deze verspreiding tegen kostprijs uit te voeren.
7. Het plaatsen van de voor de vakken-combinatie relevante databestanden en public domain software in openbare databanken.

Bart Munsters,
secretaris.

Commissie Vrouwengeschiedenis

In het derde jaar van haar bestaan is de samenstelling van de commissie ingrij-

pend veranderd. Er werd afscheid genomen van: Anja van Oostrom, vertegenwoordigster van het KLOV (Kontaktadres Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis); Hans Kummerer, vertegenwoordiger van Lbo/Mavo; Karin Loggen, vakdidactica en Maria Grever, initiatiefneemster van deze commissie en mede-auteur van de CSE-stofomschrijving 'Continuïteit en verandering: de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969'.

Voorzitter werd José Eijt, als onderzoekster verbonden aan de KU Nijmegen. Marianne Zewald, werkzaam aan de Hogeschool Rotterdam, kwam de geleerden versterken; via Janneke Riksen heeft de commissie nu ook meer contacten met de PABO en de lerarenopleidingen. Er is een vacature voor een vertegenwoordiger/ster uit het Lbo/Mavo.

Uit administratieve overwegingen werd de klankbordgroep officieel opgeheven.

De commissie bestaat momenteel uit zes leden en heeft het afgelopen jaar zeven maal vergaderd: 2 februari, 17 maart, 23 mei, 22 juni, 7 september, 2 november en 7 december 1990. Daarnaast vonden diverse bijeenkomsten plaats in subcommissies.

Activiteiten van de Commissie Vrouwengeschiedenis

* attenderen op publicaties, binnen- en buitenschoolse activiteiten, tentoonstellingen en congressen met betrekking tot vrouwengeschiedenis.

Dit gebeurde door recensies en artikelen in *Kleio* en de Kleiokrante.

* reageren op en becommentariëren van:

- de Eindtermen Basisvorming, waarin vrouwengeschiedenis voorkomt;

- 'Richtlijnen voor de opzet van een CSE-stofomschrijving' en 'Het procedurevoorstel';

- een drietal CSE-stofomschrijvingen voor 1992. Helaas heeft in het onderwerp 'Europese integratie' nog geen integratie van vrouwengeschiedenis plaatsgevonden, in het tweede onderwerp voor 1992 'Nederland in het Interbellum' komt vrouwengeschiedenis wel aan bod;

* advies aan de Utrechtse Letterenwinkel bij het onderzoek naar de positie van vrouwengeschiedenis in het VO;

* op initiatief van onze commissie werden in het kader van de Internationale Vrouwendag stadswandelingen voor docenten georganiseerd in Nijmegen en Arnhem. Een aantal docenten trok er zelf met leerlingen op uit;

* via haar contacten met de VVG (Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, voorheen LOV) is de commissie betrokken bij de schrijfwedstrijd die de VVG ter gelegenheid van haar derde lustrum uitgeschre-

ven heeft in de tijdschriften *Reflector* en *Blikopener*;

* uitvoerig besproken is uiteraard het CSE-onderwerp van 1990: 'Continuïteit en verandering. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde staten van Amerika 1929-1969'; dit met het oog op de normbesprekingen en het CSE 1991;

* er wordt gewerkt aan vernieuwend lesmateriaal;

* het lesmateriaal van het KLOV is geïnventariseerd en vervolgens overgedragen aan de MATEM;

* er worden contacten onderhouden met het NHG.

De Commissie Vrouwengeschiedenis betreurt het dat zij niet vaker en tijdiger geraadpleegd wordt, bijvoorbeeld bij het rapport 'Modulen in het middelbaar onderwijs', de Didactiekconferentie voor 1991 en de CSE-stofomschrijving 'Europese Integratie'.

Aktiviteiten voor 1991

* Het verder ontwikkelen van lesmateriaal. De aanbevelingen en voorbeelden van het rapport van de Letterenwinkel dienen hierbij als uitgangspunt.

Het lesmateriaal zal verschijnen in de Kleiorubriek 'Ideetje misschien...?'. *

Waar gevraagd en/of nodig adviseren.

* Het recenseren en onder de aandacht brengen van tentoonstellingen, publikaties e.d. die van belang zijn voor vrouwengeschiedenis in het onderwijs.

* Een bijdrage aan het derde lustrum van de VVG.

* Een bijdrage aan de studiedag van het NHG over vrouwengeschiedenis.

Kortom:

ook dit derde jaar hebben de leden van de Commissie Vrouwengeschiedenis met enthousiasme gewerkt aan de onderwerpen die op de agenda stonden en aan wat verder ter tafel kwam.

In de Kleiokrant vindt u regelmatig een verslag van de activiteiten van onze commissie. Tevens vindt u daar aankondigingen van activiteiten en oproepen ter uitvoering van plannen en onderzoeken.

Ellen Marrenga,
secretaris.

Commissie Volwasseneneducatie

Na de voor de CVE roerige jaargang 1989 volgde er in 1990 een rustiger periode van herbezinning en op-de-winkel passen. De

commissie vergaderde rond de bekende thema's en stokpaarden van het volwassenenonderwijs: commercialisering, modulering en deeltkwalificaties. Daarnaast werden ontwikkelingen in het veld uitgewisseld en gewogen. De commissie heeft voorts vastgesteld dat er onder VGN-leden meer eenheid en een grotere PR-gevoeligheid lijkt te zijn ontstaan.

Kleio en de markt

Een belangrijk deel van de vergadertijd is besteed aan het in kaart brengen van ideeën en plannen die zijn voortgekomen uit ons in 1989 gehouden seminar 'Kleio en de markt'. Inmiddels is begonnen met de organisatie van een vervolg op deze dag: 'Kleio en de know how'. Nadruk zal hier komen te liggen op praktische vaardigheden die nodig zijn voor het inrichten en verkopen van een gs/si programma in het volwassenenonderwijs en daarbuiten. Workshops over offertes maken, over kostprijsberekeningen over (opnieuw) reiscursus combinaties zullen vermoedelijk welkom zijn bij de collega's. Op deze dag zou ook de eerste module voor ons vak gepresenteerd kunnen worden die onder de auspiciën van de SLO is uitgegeven. Commissieleden hebben, zoals bekend, hun medewerking verleend aan delen van die module.

Er heeft zich voor deze dag inmiddels al een sponsor gemeld. Niet helemaal toevalig is dat de SLO.

VAVO en open leren

Langzaam maar zeker komt er meer tekening in de ontwikkeling naar het VAVO (Voortgezet Algemeen Volwassenen Onderwijs). Inhoudelijk wordt men zich bewust van tekortkomingen die de wet zal hebben op de langere termijn. De huidige situatie wordt zeker flexibeler en de wet maakt de scholen voor volwassenenonderwijs meer autonoom. Maar zij houdt tegelijkertijd de scheiding in stand tussen vormen van (volwassenen-) middelbaar beroepsonderwijs die zijn ondergebracht in SVM-combinaties (Sector Vorming Middelbaar Beroepsonderwijs) en het algemeen vormende volwassenenonderwijs.

Na de fusiegolf die op het aannemen van de wet zal volgen komt er in de tweede helft van de jaren 90, mogelijk onder dwang van nieuwe wetgeving een tweede fusiegolf. Het volwassenenonderwijs zal dan als een VAVO-poot in de clusters van het middelbaar beroepsonderwijs worden opgenomen. Door commissieleden geregistreerde uitlatingen van kamerleden en vakbonds-medewerkers wijzen in die richting.

In vergaderingen van de commissie is deze materie vaak aan de orde geweest. Immers,

voor historici vormt dit een weinig geruststellend perspectief. Zij zullen bij voortduring hun marktwaarde moeten zien te bewijzen. Daarbij zullen zij de stof mogelijk voor Open Leersituaties geschikt moeten maken en dat wil zeggen aandacht voor deeltkwalificaties, moduleren en nieuwe didactische werkvormen met de computer.

Deeltkwalificaties en modulering

een vast thema op CVE-vergaderingen vormt nog steeds de modulering. Gedurende het jaar 1990 is opnieuw medewerking verleend aan het werk van SLO-modulendebuwer Eddie van Vliet inzake 'Kolonisatie en Dekolonisatie'. Het eindproduct, compleet met de docentenhandleiding, is nu gereed voor gebruik. De VALO en enkele andere clubs hebben over Eddies materialen inmiddels uiterst lovend gesproken. Er wordt nu gezocht naar scholen die de module willen testen. De SLO hoopt op een flinke afname. De commissie ook: valt de verkoop tegen dan wordt de modulering van geschiedenis en staatsinrichting stopgezet en gaan de ontwikkelingsbudgetten naar maatschappijleer.

De deeltkwalificaties moeten als begrip en instrument nog verder worden geïntroduceerd. Het bestuur is inmiddels op de hoogte van deze activiteit en ook in *Kleio* heeft al een artikel gestaan over de materie. Andere VGN commissies en clubs die eindexamenonderwerpen bepalen zullen beter worden voorgelicht en als het even kan moet men erachter gaan staan. Eind vorig jaar is door de commissie al aangedrongen op eenheid in de gelederen. De situatie bij maatschappijleer is wat dit betreft wezenlijk beter dan bij ons vak. Op het punt van de deeltkwalificaties zou zo'n eenheid zich bij uitstek kunnen manifesteren.

Volgend jaar

Het komende jaar zal voor de commissie weer een jaar worden van hard maar plezierig werken aan het bovenvermelde seminar en in het verlengde daarvan aan de vaste thema's van commercialisering, modulering en public relations. En natuurlijk denken de commissieleden daarbij het eerst aan het volwassenenonderwijs, maar zij hopen daar ook anderen binnen de VGN en erbuiten misschien een kleinere of grotere dienst mee te bewijzen.

Marko Otten,
voorzitter.

KLEIO

In 1990 hebben we afscheid genomen van twee zeer actieve en waardevolle leden van de redactie, in juni van onze secretaris Kees Torremans en aan het eind van het jaar van Joke van der Leeuw-Roord. Wij zijn ze allebei erg dankbaar voor wat ze voor het blad betekenden en vooral voor de plezierige en solidaire manier van samenwerken in de redactie. Het bestuur heeft de voordracht van de redactie om Wim Rongen als nieuw lid te benoemen gevolgd. Nu al blijkt dat we met Wim een uitstekende vervanger hebben. Jan de Ruiter nam de veeleisende taak op zich om het secretariaat te vervullen.

Op het moment dat dit verslag wordt geschreven is de vervanging van Joke van der Leeuw nog niet definitief geregeld. Wij streven ernaar een praktiserende docente te vinden die past in het patroon van een behoorlijke regionale spreiding van de herkomst van redactieleden. In 1990 kwamen de redactieleden uit Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Het vergaderen in de avonduren legt overigens beperkingen op wat de reistijd betreft.

De moderne, gecomputeriseerde techniek die bij de productie van het blad tegenwoordig onvermijdelijk is, heeft voor problemen gezorgd. We hopen dat de belofte van deze vernieuwing: sneller, goedkoper, beter, in het komende jaar wordt ingelost. De eindredactie staat voor een niet geringe taak in deze.

Verder slaat de redactie nieuwe wegen in om de advertentieinkomsten te vergroten. In 1991 kunnen leden van de VGN tegen stevig gereduceerde prijzen serieuze geschiedenisboeken kopen die door uitgeverij Agon worden uitgebracht. We hopen dat dit experiment slaagt en dat zowel de leden privé als de vereniging een dienst wordt bewezen.

Het beleid van de redactie blijft onveranderd waar het betreft het bieden van een zo gevarieerd mogelijk aanbod van artikelen, lesmateriaal, nieuws en mededelingen te behoeve van de leden en de organen van de VGN. De peilers daarvan zijn artikelen over historische en didactische onderwerpen, zo mogelijk ook geschikt voor gebruik in de klas, hetzij als lesvoorbereiding, hetzij als lesmateriaal. Voorts lesmateriaal in kant-en-klare vorm, dat wil zeggen Didactica's en 'Ideetjes misschien...?'. Verder boeksignaleringen, korte recensies en langere besprekingen. Daarnaast een verkenning van wat er gedacht wordt over het belang van geschiedenisonderwijs buiten de directe kring van belanghebbenden. En niet te ver-

geten de Kleiokrant waarin bestuur, commissies, individuele leden zich kunnen uiten en waarin een ruim aanbod van aankondigingen, wetenswaardigheden e.d. te vinden is.

Om het blad er bovendien ook aantrekkelijk uit te laten zien en als het even kan tien maal per jaar op tijd te bezorgen, vergt een behoorlijke inspanning van redactieleden en medewerkers. Zij hebben het belangeloos en met plezier gedaan in 1990 en zijn van plan dit in 1991 te blijven doen.

Het afgelopen jaar zag de verandering van eindtermen in kerndoelen voor de basisvorming. Hoewel op het moment van het schrijven van dit verslag nog niets wettelijk geregeld is ziet het ernaar uit dat deze ingrijpende onderwijsvernieuwing binnen korte tijd van start zal gaan. De redactie streeft ernaar de leden ook wat dit betreft met goede informatie van dienst te zijn.

Guus Peek,
voorzitter.

De hierna volgende jaarverslagen zijn van commissies die vallen buiten de verantwoordelijkheid van de VGN.

Atlantische Onderwijs Commissie

Het afgelopen jaar was voor de OAC een druk jaar met veel vergaderen en veel activiteiten. Eind januari 1990 vond de traditionele jaarlijkse onderwijsconferentie plaats over het thema: vijftig jaar Nederlands veiligheidsbeleid.

Omdat de Ridderzaal niet meer beschikbaar was moest uitgeweken worden naar het Rotterdamse stadhuis.

In februari onderging de OAC een wijziging in de personele sfeer. Node nam men afscheid van mevrouw L. Sprangers en de heer S. Woltjes. Hun plaatsen werden ingenomen door mevrouw F. Hannaart en de heer J. Bos. De belangrijkste wijziging was het vertrek van de heer R. Praaning, directeur van de Atlantische Commissie en toegevoegd secretaris van de AOC op 1 juli 1990. Zijn opvolgster werd de eerder in het jaar afgetreden mevrouw L. Sprangers.

Als een van haar belangrijkste taken beschouwt de OAC het uitbrengen van studiebriefjes ten bate van het onderwijs. In 1990 is studiebrief nr. 20 verschenen, *Nederlands Veiligheidsbeleid 1940-1990*, van de hand van J. Bos. Aan lesplan 2, met als voorlopige titel *Nationalisme, internationale samenwerking en veiligheid in Eu-*

ropa, bestemd voor 15-jarigen op Mavo/Lbo niveau, wordt momenteel gewerkt.

Ten einde in te spelen op de vraag uit de onderwijswereld naar handzame informatie over de gebeurtenissen in Oost- en Midden-Europa is dr. A. van Goudoever bereid gevonden studiebrief 21 te schrijven met als titel *De Oosteuropese Revolutie*.

F.R. Kat

Intercommissie NHG/VGN

De intercommissie heeft zich gedurende het afgelopen verenigingsjaar in hoofdzak bezig gehouden met de eindtermen basisvorming. Commissielid J. Greep was voorzitter van de betreffende werkgroepen kon goed en tijdig voor informatie zorgen. Tweemaal, in juni en september, is over deze materie vergaderd en zijn adviezen opgesteld, die de heer Greep meegenomen heeft naar zijn werkgroep en andere organen (dpt. van o. en w.).

De commissie heeft zich steeds op het standpunt gesteld, dat er een redelijke spreiding van leerinhouden en vaardigheden moet komen, met een accentverdeling die recht doet aan de functies van het vak geschiedenis en staatsinrichting in de 'bestaansverheldering', cultuuroverdracht en toerusting tot staatsburger van Nederland (en Europa).

Daarnaast heeft de commissie opnieuw, net als in 1986 en 1987, bij politici gepleit voor de toekenning van een belangrijke plaats aan geschiedenis en staatsinrichting in het gehele voortgezet onderwijs. Kamerleden en persorganen zijn gericht benaderd.

Thans bereidt de commissie een eerste verkennende studie voor met betrekking tot het vak in de 'bovenschool' voor 14/15 tot 18/19-jarigen en houdt zij zich bezig met de organisatie van een conferentie voor leraren over de invoering van de basisvorming. Deze conferentie kan als regelrecht uitvloeisel van de eerdere werkzaamheden van de commissie gezien worden en wordt daarom bij wijze van uitzondering door haar opgezet. Het is niet de bedoeling andere commissies die dit werk plegen te doen, te beconcurreren of overbodig te maken.

De commissie was in het afgelopen jaar als volgt samengesteld: prof.dr. L. de Blois (NHG) - voorzitter, drs. E. Boerhout (VGN) - secretaris, drs. J.C.M. Greep en mevrouw C.E.M. Veldhuis-Meester (VGN), dr. J.J. Huizinga (NHG) - leden.

L. de Blois, voorzitter.

Financieel Jaarverslag

Het jaat 1990 mag met een batig saldo worden afgesloten. Dat is een verheugende constatering daar op de begroting van 1990 een nadelig saldo was voorzien. Er is alleszins door velen, die actief zijn binnen de VGN, zuinig geopereerd. Een groot aantal meevallers, waaronder de sterk gestegen rentenopbrengsten op de kapitaalmarkt, subsidies op publikaties en baten uit nascholingsactiviteiten, zorgen voor een rooskleurig plaatje.

Of deze tendens de komende jaren voortgezet kan worden is twijfelachtig: het ledental is nog steeds dalende. Tegenover een aanwas van 115 leden staat een afkalking van het ledenbestand van 157, waarvan maar liefst 56 door opzegging door het bestuur. Per 31-12-1990 telde de VGN 1949 leden en abonnees op *Kleio*.

De VGN vergrijst. Het aantal jongere leden neemt nauwelijks toe, ondanks wervingsacties, kortingen op de tarieven en andere aanbiedingen in de loop van het contributiejaar. Opnieuw zou ik hier ieder lid van de VGN willen oproepen collega's die nog geen lid zijn van onze vereniging van het belang van de VGN te doordringen. Alleen een sterke VGN kan opkomen voor de belangen van ons aller vak.

Onze samenleving wordt steeds commerciëler. Voor allerlei werkzaamheden, die in het verleden geschieden onder de rubriek 'vriendendienst' of 'wederzijds dienstbetoon', worden tegenwoordig vergoedingen gevraagd. De VGN ontkomt niet meer aan deze tendens wil zij financieel gezond blijven: zij moet de markt op. Aanzetten daartoe zijn gegeven.

Toelichting op de cijfers

. Baten

De contributieopbrengsten bleven enigszins achter bij het geraamde bedrag. Een fors aantal wanbetalers is de oorzaak.

De opbrengst aan advertentieinkomsten zat aan het begin en het einde van het jaar, traditioneel de perioden dat uitgevers nieuwe producten op de markt brengen. Er wordt aan alle kanten hard gewerkt om deze bron van inkomsten te verhogen. Voorwaarde is echter wel dat de VGN qua ledental een vereniging blijft die interessant is voor adverteerders.

De verkoop van VGN-uitgaven blijft ieder jaar voor verrassingen zorgen. In 1990 was dat met *Kleio-Didactica* nr. 17 'Coornhert' het geval. De lesbrief vond een grote afzet, mede doordat de gemeentebesturen van Gouda en Haarlem exemplaren bestelde

voor scholen in hun gemeente. Van de losse nummers van *Kleio* vond nummer 9, over vrouwengeschiedenis, gretig aftrek, hetgeen u uiteraard niet zal verwonderen. De rentepercentages stegen het afgelopen jaar vrijwel maandelijks. Door een weloverwogen beleid en goede adviezen van de heer Houweling kon een grote renteopbrengst worden geboekt: meer dan kon worden voorzien! Het batig saldo is vooral aan deze post te danken.

De onvoorziene baten zijn toe te schrijven aan de verkoop van de *Reader Vrouwen* geschiedenis en computerwerkzaamheden.

. Lasten

De uitgave van *Kleio* overschreed het begrote bedrag niet, evenals de post verzendkosten. De aanschaf van eigen computerapparatuur leverde direct al een forse besparing op. De uitgaven van bestuur en administratie ontlieden de begrote bedragen niet veel. De post Algemene Vergaderingen viel lager uit omdat de feestelijke jaarvergadering werd doorgeschoven naar najaar 1991. De afdelingen deden nauwelijks een beroep op de financiën van de VGN; het afdelingswerk blijkt moeilijk van de grond te tillen. De commissies opereerden over het algemeen binnen de gegrote bedragen, zij het dat de Didacticiteitscommissie een grotere aanslag pleegde op de financiële middelen door haar vele voorbereidende werk voor conferenties, excursies en reizen. In de rubriek Diversen treft u de Huib de Ruyterprijs aan als zijnde niet uitgegeven. In de begroting voor 1991 vindt u daarvoor een bedrag van f2000,-. De prijs is niet verhoogd: de prijs van 1990 wordt uitgereikt op de Algemene Ledenvergadering van 9 maart 1991 en de prijs van 1991 op de feestelijke jaarvergadering in het najaar.

De ledenwerving en de PR zouden, getuige het uitgegeven bedrag, u aanleiding kunnen geven te denken dat het bestuur er weinig aandacht aan heeft geschonken. Niets is echter minder waar. Er is wel degelijk gewerkt aan dit onderdeel van het beleid. Er is aan ledenwerving gedaan tijdens nascholingsbijeenkomsten, CSE-besprekingen en andere activiteiten. Het heeft ook zoden aan de dijk gezet: 115 nieuwe leden. Het goed voorbereiden van een publiciteitscampagne kost echter meer tijd en aandacht dan het bestuur kon voorzien vandaar dat het daarvoor begrote bedrag niet is aangesproken.

De nascholingsactiviteiten, in eigen beheer georganiseerd, hebben de VGN in 1990 geld gekost. Na een aantal jaren de

Didactiekconferentie met derden te hebben moeten organiseren, werd in 1989 het besluit genomen deze weer in eigen beheer te nemen. In 1990 werd de conferentie 'Oral History' georganiseerd, die helaas niet het aantal belangstellenden trok waarop gerekend was. De conferentie 'Vertellen' van 1991 mag zich echter in een zo grote belangstelling verheugen dat het geleden verlies weer enigszins kon worden gecompenseerd.

De *Reader Vrouwen* geschiedenis werd redelijk verkocht. Nog enkele exemplaren en de VGN is uit de kosten.

Begroting 1991

Bij de begroting 1991 is er vanuit gegaan dat de kosten en baten grotendeels gelijk zullen zijn aan die van 1990. Met het nieuwe systeem van contributieheffing voorziet ik geen daling van deze inkomsten. Het genoteerde bedrag is aan de voorzichtige kant. De verkoop van VGN-uitgaven blijkt moeilijk in te schatten. Voor de reader denken we nog een afzetmarkt te kunnen vinden door in diverse bladen te adverteren. Als de rente zich blijft ontwikkelen zoals in 1990 kan het begrote bedrag worden verwacht.

Aan de batenkant bevinden zich een aantal zekerheden, maar ook onzekerheden. Deze begroting blijft dus voorzichtig.

Wat de lastenkant van de begroting betreft zijn bestuur en commissies globaal aangeslagen voor de uitgaven die zij in 1990 maakten. Een uitzondering vormt de Commissie Mavo/Lbo die haar doelgroep zal bestoken met een enquête. In deze post zit het enquêtebedrag verwerkt.

Nieuw is de post nascholingsactiviteiten. Het is de bedoeling dat commissies en/of afdelingen hier een beroep op kunnen doen als zij nascholingsactiviteiten willen organiseren. Ondanks voorzichtige toedeling van gelden blijft een tekort te verwachten. Ook in 1991 zal weer zuinig met de VGN-gelden omgesprongen moeten worden en zullen nieuwe bronnen van inkomsten worden moeten worden aangeboord.

Ik wil alle actieve VGN leden bedanken voor hun medewerking waardoor het mij mogelijk is een compleet beeld van de financiële stand van zaken over 1990 te presenteren. De heer en mevrouw Houweling dank ik voor hun goede zorgen en adviezen aangaande financieel beheer en ledenadministratie. Zonder hun hulp zou de penningmeester van de VGN een dagtaak hebben aan het beheer van de financiën.

H. van Duijsen,
penningmeester VGN

duitse staat. Erkenning was ook niet meer dan een logische consequentie van de in 1955 in Geneve tussen Oost en West de facto overeengekomen acceptatie van de naoorlogse status quo. Ook in de Bondsrepubliek werd in toenemende mate beseft dat de confrontatiepolitiek van de jaren vijftig de Sovjet-Unie niet tot concessies inzake de Duitse kwestie had gedwongen. Integendeel, de bouw van de Muur in 1961 had duidelijk gemaakt dat de 'Politik der Starke' geheel mislukt was.

Met het aantreden van de sociaal-liberale coalitie onder leiding van Willy Brandt in 1969 kwam daarvoor het concept 'Wandel durch Annäherung' in de plaats. Kern van Brandts Ostpolitik was om door middel van erkenning van de status-quo en ontspanning het IJzeren Gordijn doorlaatbaar te maken. De daaruit voortvloeiende toenadering zou uiteindelijk ook tot het einde van de Europese en Duitse deling kunnen leiden.

Ontspanning

Met deze politiek kreeg het Duitse vraagstuk aan het eind van de jaren zestig opnieuw actualiteit.

Hoe reageerde Nederland op deze Westduitse politiek? Rees opnieuw, zoals in de jaren vijftig, twijfel aan de betrouwbaarheid van de Bondsrepubliek als partner van het Westen?

Nauwelijks. Overheersend was de sympathie voor Brandts politiek. Daarbij was allereerst van belang dat de normalisering van de betrekkingen met Midden- en Oosteuropa plaatsvond in het bredere kader van de Oost-West-ontspanning, zodat aan de Atlantische trouw van West-Duitsland niet behoefde te worden getwijfeld. Toegejuicht werden niet alleen de concrete verzoeningsgebaren, zoals de knieval van Willy Brandt in het voormalige Warschauer getto in 1970. Even belangrijk was dat de Bondsrepubliek nu de naoorlogse geografische realiteit als uitgangspunt van haar buitenlandse politiek accepteerde.

Dat nu het tegenovergestelde van machts-politiek werd bedreven, was voor Nederland, waarin zo graag morele maatstaven aan de internationale politiek worden aangelegd, een extra reden om de nieuwe Ostpolitik te verwelkomen. In 1975 stelde NRC/Handelsblad in een terugblikkend hoofdredactioneel commentaar: 'Deze wending naar realisme, weg van enig revanchisme, hebben wij steeds toegejuicht. De Ostpolitik, katalysator zowel als onderdeel van een Oost-West-ontspannings-

beleid, maakte het mogelijk de Duitse bondgenoot als een normale Europese staat te zien, die een hoogst belangrijke maar niet langer door mythes gemotiveerde rol in Europa speelt'.

Dit beeld veranderde niet wezenlijk, nadat in 1982 Helmut Kohl bondskanselier was geworden. Veeleer leek er aanvankelijk sprake van enige verwondering over de grote mate van continuïteit in de Duitse Ostpolitik. Hoewel de CDU/CSU in de jaren zeventig dit beleid te vuur en te zwaard

Een beroemde foto uit 1970. Willy Brandt knielt voor het monument ter nagedachtenis van de joden die in 1943 bij de opstand van het getto van Warschau om het leven kwamen.

had bestreden, moest ook zij erkennen dat slechts op deze wijze de deling minder ondraaglijk kon worden gemaakt. Daar ook voor Helmut Kohl, evenals voor zijn sociaaldemocratische voorgangers, de westelijke samenwerking de basis van de buitenlandse politiek vormde, bestond er wat het Westduitse regeringsbeleid betrof

LITERATUUR

M.C. Brands, H.J.G. Beunders, H.H. Selier, *Denkend aan Duitsland. Een essay over moderne geschiedenis en enige hoofdstukken over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de jaren zeventig*, 's-Gravenhage 1983

J.C. Hess, F. Wielenga, *Duitsland in de Nederlandse pers - altijd een probleem? Drie dagbladen over de Bondsrepubliek 1969-1980*, 's-Gravenhage 1982

J.C. Hess, H. Schissler (red.), *Nachbarn zwischen Nähe und Distanz. Deutschland und die Niederlande*, Frankfurt a.M. 1988

In de schaduw van Duitsland, Een discussie met bijdragen M.C. Brands, P. Dankert, H.W. von der Dunk e.a., Baarn 1979

M. Krop (red.), *Burengerucht, Opstellen over Duitsland*, Deventer 1978

H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*, Darmstadt 1990

Meningen over de Duitse eenheid, 'Het derde Duitse wonder', Amsterdam 1990

S. Rozemond, 'Nederland en de Duitse factor', in: *Het woord is aan Nederland. Thema's van buitenlands beleid in de jaren 1966-1983*, Clingendael-reeks dl. 1, 's-Gravenhage 1983, p. 104-125

S. Rozemond, *De Duitse kaart*, notitie Instituut Clingendael, maart 1990

M. van der Stoep, F. Wielenga, P. Scheffer e.a., *Een verenigd Duitsland en de toekomst van Europa*, nota Alfred Mozer Stichting (PvdA), mei 1990

Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, *Onder invloed van Duitsland. Een onderzoek naar gevoeligheid en kwetsbaarheid in de betrekkingen tussen Nederland en Duitsland*, 's-Gravenhage 1982

F. Wielenga, 'Die Niederlande und Deutschland. Zwei unbekannte Nachbarn', in *Internationale Schulbuchforschung*, 5 (1983) nr. 2, p. 145-155

F. Wielenga 'Nederland en de oosterburen sinds 1945: het trauma overwonnen?' in: O. Immig, J. Palm (red.), *Van capitulatie naar integratie. 40 Jaar Bondsrepubliek Duitsland*, Amsterdam 1989, p. 89-104

F. Wielenga, *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955*, Utrecht 1989

Nederland genoot, waren er ook - zij het slechts bij een kleine minderheid - sceptische geluiden.

Aan conservatieve zijde bleef men uiterst gevoelig voor een mogelijk afdrijven van de Bondsrepubliek in de richting van neutraliteit. In NRC/Handelsblad wees columnist J.L. Heldring er herhaaldelijk op dat met de nieuwe Ostpolitik van de jaren zeventig het herenigingsdoel niet was verdwenen, maar slechts met andere middelen werd nagestreefd. De Amsterdamse hoogleraar M.C. Brands signaleerde in 1983 dat in de Bondsrepubliek de oude Duitse "karresporen" van West naar Oost weer zichtbaar waren geworden en dat het "asfalt" van de door Adenauer geplaveide weg naar het Westen afgebrokkeld was.

Onvoldoende kwam in dergelijke bezorgde geluiden echter tot uitdrukking dat de Bondsrepubliek slechts in staat was tot een actieve Ostpolitik bij de gratie van de inbedding in het Westen. Zodra West-Duitsland deze op het spel zou zetten, zou het zijn speelruimte in de buitenlandse politiek verliezen, tussen het oostelijke schip en de westelijke wal geraken en zijn eigen vrijheid en veiligheid in gevaar brengen. In de Bondsrepubliek bestond dan ook van SPD tot CSU overeenstemming dat de onder Adenauer bereikte integratie in de westelijke samenwerking grondslag diende te blijven van de buitenlandse politiek. Slechts in kringen van de Groenen waren pleidooien hoorbaar voor een Duitse neutraliteit.

De verdienste van waarnemers als Heldring en Brands is wel dat zij tegen de gangbare mening in herhaaldelijk wezen op de blijvende actualiteit van het Duitse vraagstuk. Daarin hebben zij gelijk gekregen, zij het dat de Duitse eenheid uiteindelijk tot stand kwam, niet doordat de Bondsrepubliek zich van het Westen losmaakte, maar doordat het Oostblok uit elkaar viel.

Eenwording

Nadat in november 1989 de Muur gevallen was en de Duitse eenwording zich in hoog tempo bleek aan te dienen, toonde de Nederlandse discussie een sterke overeenkomst met die van de vroege jaren vijftig. Integratie en inbedding van Duitsland, opnieuw waren het deze begrippen die centraal stonden.

Het behoeft weinig fantasie om in de Nederlandse doelstellingen van 1990 de status-quo plus van veertig jaar geleden te herkennen: integratie van het verenigde Duitsland in het Westen, lidmaatschap van

opnieuw geen aanleiding voor vrees voor een Duitse Alleingang in oostelijke richting.

Scepticisme

Ondanks de brede steun die de Westduitse politiek ten opzichte van Oost-Europa en de DDR vanaf de vroege jaren zeventig in

kleio

nummer 1/91
pagina's 22 en 23

de Navo en versnelling van het Westeuropese integratieproces.

Bij nadere beschouwing zijn de verschillen echter groter dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Dit blijkt alleen al uit een vergelijking tussen de jaren vijftig en 1989/1990. De jaren vijftig, hoogtepunt van de Koude Oorlog, de periode van voltooiing van de Europese blokvorming en tevens de jaren waarin West-Duitsland als frontlijnstaat tegen de als agressief beschouwde Sovjet-Unie werd herbewapend. En dat tegenover 1990: het einde van de Koude Oorlog, het verdwijnen van de naoorlogse Europese deling, een Sovjet-Unie waarmee voor het eerst echt samenwerking mogelijk is en niet in de laatste plaats een West-Duitsland dat al onder bondskanselier Adenauer een gerespecteerd lid van de internationale gemeenschap is geworden.

Ging het in de vroege jaren vijftig om bescherming tegen Duitsland en om bescherming met Duitsland tegen de Sovjet-Unie, in 1990 gaat het primair om het veiligstellen van de verworvenheden van Duitse integratie in het Westen. Zou deze niet worden voortgezet, dan zou Duitsland opnieuw een 'zwervkei' in Europa kunnen worden. Een beëindiging van de verankering van Duitsland op politiek en economisch gebied in de westelijke samenwerking zou niet alleen het einde van de Europese Gemeenschap betekenen, maar ook de Amerikaanse betrokkenheid bij de Europese veiligheid ernstig in gevaar brengen. Bovendien zou Duitsland in dat geval alleen al door zijn politieke en economische gewicht bij de potentiële brandhaarden in Midden- en Oost-Europa betrokken kunnen raken. Een gevaar dat te meer klemmt tegen de achtergrond van de aanwezigheid van Duitse minderheden in de instabiele Midden- en Oost-Europese staten.

Tenslotte wordt er in het jaar van de Duitse eenwording veelvuldig op gewezen dat slechts een hecht samenwerkend West-Europa een bijdrage zou kunnen leveren aan de sociale, economische en politieke opbouw van de voormalige Oostbloklanden.

Het zijn vooral deze argumenten die in 1990 in de meningsvorming over de Duitse eenheid in het oog springen. De bedreiging van de Europese stabiliteit wordt niet gezien in een Duitsland dat als gelijkgerechtigd partner in de westelijke samenwerking participeert, maar verder oostwaarts en wellicht in een conflict met een deel van de Arabische wereld.

De begrippen 'integratie' en 'inbedding' uit de jaren vijftig zijn weliswaar opnieuw richtinggevend, maar de daarachter liggende

doelstellingen hebben een belangrijke wijziging ondergaan. Bepaalden in de jaren vijftig onzekerheid en vrees voor Duitsland het beeld, in 1990 is de gedachte overheersend dat veertig jaar democratie in de Bondsrepubliek, de stabiele Westduitse economie en het vrijheidsverlangen van de DDR-burgers iedere associatie met een 'Vierde Rijk' onzinnig maakt en dat de Duitse belangen bij voortgaande integratie in EG-verband een goede basis vormen voor verdergaande verdieping van de Westeuropese samenwerking.

Zeker er bestaat ook onbehagen over de ontwikkelingen in Duitsland, maar dat is gedeeltelijk te herleiden tot algemene onzekerheid over de toekomst van Europa als gevolg van het verdwijnen van de inmiddels zo vertrouwde naoorlogse ordening. Boven-dien behoort vanuit Nederlands perspectief sensibeleit ten opzichte van Duitsland tot het normale bilaterale spanningsveld: economische afhankelijkheid en de tegenstelling klein-groot bepalen al sinds de Duitse eenwording van de 19e eeuw de ambivalente houding tegenover Duitsland. Daarbij leiden de zorg ter bescherming van de Nederlandse identiteit en zelfstandigheid en het besef van kwetsbaarheid bij voorbaat steeds tot een zekere mate van onbehagen.

Tegen deze achtergrond is de afwezigheid van felle schrikreacties in Nederland op de Duitse eenwording te beschouwen als een aanwijzing dat bijna een halve eeuw na het einde van de Tweede Wereldoorlog de Nederlandse blik over de oostgrens normaal en evenwichtig is geworden.

De in dit artikel opgenomen citaten zijn voornamelijk afkomstig uit Wielenga's proefschrift 'West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955' (Utrecht 1989, Uitgeverij Het Spectrum, Aula-paperback f 49,90). Deze bijdrage is een uitgebreide en ook verder gedeeltelijk herziene versie van een artikel in De Gelderlander van 29 september 1990.

Maak geen slapende keizers wakker

Wim Rongen

Op 10 juni 1190 verdronk Frederik I Barbarossa van Hohenstaufen, keizer van het Heilige Roomse Rijk, tijdens zijn kruistocht in de rivier de Saleph (tegenwoordig de Gök-su geheten) in Klein-Azië. Op 3 oktober 1990 vond de 'Wiedervereinigung' van de beide Duitslanden plaats. Weinigen zullen heden ten dage tussen beide, door acht eeuwen gescheiden gebeurtenissen een verband zien.

Toch is dat er wel degelijk: Frederik I Barbarossa heeft al eeuwenlang een functie voor al die Duitsers die zo verlangend naar één sterk Duitsland uitkeken. Tijdens zijn bewind (1152-1190) was Duitsland invloedrijk, machtig en één geweest en telkens wanneer het eenheidsstreven groeide, herleefde de belangstelling voor Barbarossa.

In dit artikel vertelt de auteur, over het 'Nachleben' van de Hohenstaufen in het algemeen en van Barbarossa in het bijzonder.

Drs. W. Rongen is lid van de Kleio-redactie.

nummer 1/91
pagina's 24 en 25

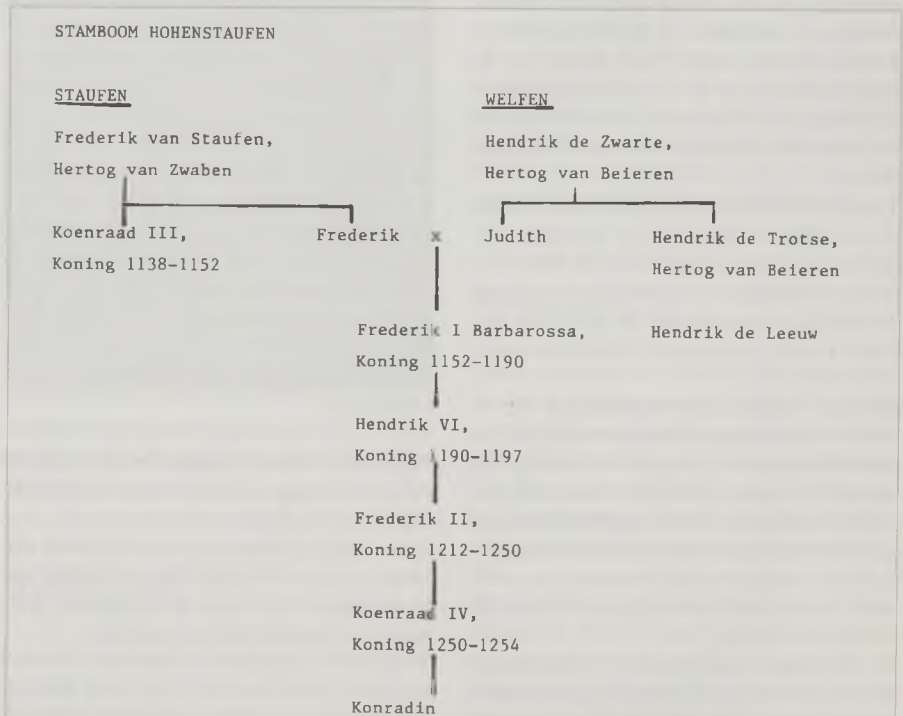
Barbarossa werd waarschijnlijk in 1125 geboren als zoon van hertog Frederik II van Zwaben. In 1152 werd hij door de Duitse vorsten tot opvolger van Koenraad III gekozen. Die vorsten hoopten dat hij, gezien

zijn familiebanden, de Welfen en Hohenstaufen, de twee belangrijkste geslachten die continu met elkaar in conflict waren, kon verzoenen (zie de stamboom).

Frederiks ideaal was het herstel van de grootheid van het Roomse Rijk. Zijn voorbeeld bij uitstek was daarbij Karel de Grote die hij in 1165 heilig liet verklaren (zij het door een tegenpaus).

Barbarossa introduceerde het idee van de Heiligheid van het Roomse Rijk. De keizer was voor hem op zijn minst de gelijke van de paus. Hij, de keizer van het Heilige Roomse Rijk, zou op de jongste dag de Antichrist overwinnen en de mensheid naar het eeuwige heil voeren.

In het bereiken van zijn ideaal is hij slechts ten dele geslaagd. Duitsland kreeg hij in zijn macht, onder andere door zijn grote tegenstrever de Welf Hendrik de Leeuw te verslaan. Maar in Italië slaagde hij niet. Na vergeefse pogingen de Lombardische steden met geweld te onderwerpen, probeerde

hij zijn doel langs diplomatieke weg te bereiken. Dat leidde tot de vredes van Venetië en Konstanz in respectievelijk 1177 en 1182. Daar bereikte hij weliswaar een aanvaardbaar compromis met de paus, die de steden steunde, maar hij moest toegeven dat de steden sterker waren dan hij. Met het in 1186 gesloten huwelijk tussen zijn zoon en opvolger Hendrik en Constance, de erfgename van het koninkrijk Sicilië, behaalde hij een groot diplomatiek succes. Hendrik werd inderdaad koning van Duitsland en heerser over Sicilië maar overleed al in 1196. Hij werd opgevolgd door zijn tweejarige zoontje Frederik II.

Begin van een mythe

Frederik II was een merkwaardige man: door zijn tijdgenoten werd hij 'Stupor Mundi' (Verbazing der Wereld) genoemd vanwege zijn wetenschappelijk interesses, goede contacten met de Arabieren en exotische omgeving (vreemde vogels, olifanten, zwarte bedienden en harem). Eenmaal volwassen geworden nam hij Barbarossa's ideaal en opvatting van het keizerschap over, maar ook hij kon niet op tegen de coalitie tussen paus en Lombardische steden. Hij leverde een bittere strijd met de paus, werd tweemaal geëxcommuniceerd en bevocht de steden decennia lang. Zijn plotselinge dood in 1250 luidde het einde in van de Staufische heerschappij, zowel in Duitsland, waar de vorsten besloten voorlopig maar geen nieuwe koning en eventuele keizer te kiezen, als in Italië.

Frederik II stierf zo plotseling en was zo'n merkwaardig en voor zijn tijdgenoten onbegrijpelijk man dat velen niet konden geloven dat hij echt was overleden. Verhalen deden de ronde dat hij ergens teruggetrokken leefde (in de Etna bijvoorbeeld).

Kort na zijn dood, in de tweede helft van de dertiende eeuw, zuchtte het Duitse volk onder de ruzies van grotere en kleinere feodale heren. Er was geen orde en gezag. Het verlangen naar een sterk centraal gezag, een keizer dus, die het volk kon beschermen en vrede kon geven was groot. Verschillende pseudo-Frederiken stonden op en probeerden van de situatie gebruik te maken. Allemaal kwamen zij op gewelddadige wijze aan hun eind. Zij toonden echter wel aan hoe sterk het geloof was in de terugkeer van keizer Frederik van Hohenstaufen.

In de '*Düringschen (=Thüringer) Chronik*' uit 1434 van Johannes Rothe uit Eisenach

wordt voor het eerst een verband gelegd tussen een nog levende keizer Frederik en Kyffhäuser, een gebergte bij Tilleda in Thüringen in de vroegere DDR: '*Der kayser ... wander zu Kyffhusen yn Doringen uf dem wusten slosse...*'

In het begin van de zestiende eeuw werd de sage van de teruggekeerde keizer van Frederik II overgedragen op Frederik I Barbarossa. In het in 1519 verschenen '*Volksbüchlein von Kaiser Friedrich*' is sprake van een keizer Frederik van wie men zegt: '*...er sey noch lebendig in einem hollen perg*', en die door de Italianen Barbarossa genoemd werd.

Nadat opstandige boeren in 1525 bij Frankenhausen (vlakbij Kyffhäuser) waren neergeslagen groeide, zoals uit pamfletten blijkt, de hoop op een spoedige terugkeer van 'Kayser Friedenreich'. Wat van Barbarossa verwacht werd is duidelijk: hij moest de vrede in het rijk terugbrengen.

De Negentiende Eeuw

Van 1600 tot 1800 kon Frederik rustig verder slapen, maar de Napoleontische oorlogen en de daarmee gepaard gaande veroveringen en vernielingen in Duitsland deden de roep om een sterk centraal gezag weer opleven. Onder invloed van de Franse Revolutie en de aanstormende Franse troepen stortten de absolutistisch geregeerde landen in, de belangrijkste staten Pruisen en Oostenrijk werden verslagen en Napoleon hief het Heilige Roomse Rijk in 1806 op.

Met name in Pruisen gaven intellectuelen de schuld van deze catastrofe aan de grote afstand tussen vorst en volk. Door hervormingen wilde men de burgers politiek emanciperen en de belangstelling voor staat en natie vergroten. Of zoals Freiherr von Stein, die in 1807 de belangrijkste minister van Pruisen werd, het uitdrukte: "Het doel van de hervormingen is '*die Wiederbelebung der Gefühle für Selbständigkeit und National-Ehre*'".

De vorsten maakten van het 'nationale gevoel' gebruik om het verzet tegen Napoleon voor te bereiden en hem uiteindelijk te verslaan om daarna tot teleurstelling van de patriotten, weer op oude, absolutistische wijze te gaan regeren.

Tezelfdertijd bloeide de Romantiek en daarmee in tegenstelling tot voorafgaande stromingen de belangstelling voor de Middeleeuwen.

In die Middeleeuwen kon men een Duitse antagonist voor Napoleon vinden: Frederik Barbarossa. Zo verscheen in 1817 Achim

von Arnim's roman *Die Kronenwächter* waarin de hoofdpersonen tot taak kregen de kroon van de staufische keizers te bewaken en beschermen totdat een door God gezondene alle Duitsers zou verenigen in een vreedzaam rijk. En in datzelfde jaar verscheen Friedrich Rückert's Barbarossaballade die binnen de kortste keren beroemd werd.

Der alte Barbarossa
Der Kaiser Friederich,
im unterirdischen Schlosse
Hält er verzaubert sich.

Er is niemals gestorben,
Er lebt darin noch jetzt;
Er hat im Schloß verborgen
zum Schlaf sich hingesetzt.

Er hat hinabgenommen
Des Reiches Herrlichkeit
Und wird einst wiederkommen
Mit ihr, zu seiner Zeit.

Enkele passages uit de Barbarossaballade

Barbarossa-monument in Kyffhäuser (onderkant)

Nadat de Barbarossasage ook nog was opgenomen in de sprookjes- en sagenverzameling van de Gebroeders Grimm (1812-1818), kende ieder schoolkind in Duitsland het verhaal van de Slappende Keizer in Kyffhäuser.

Goslar: de ruiterstandbeelden van Wilhelm I en Frederik I Barbarossa.

Bij Rückert is naast het verlangen naar eenheid in Duitsland ook sprake van keizerlijke machtsontplooiing (zie de laatste strofe). Was Barbarossa in vroeger eeuwen in de eerste plaats vredessymbool voor het volk, nu werd hij steeds meer een instrument van monarchistisch-nationalistische groeperingen en stond het machtsaspect centraal. Er waren ook tegengeluiden zoals van Heine in 'Deutschland, ein Wintermärchen': "*Herr Rotbart - rief ich laut - , du bist ein altes Fabelwesen, Geh, leg dich schlafen, wir werden uns auch ohne dich erlösen*"; maar zij werden nauwelijks gehoord. De langzamerhand tot de ideale keizer van de Middeleeuwen uitgeroepen Barbarossa liet zich niet zo makkelijk naar bed sturen. Integendeel, de Barbarossa-euforie nam steeds grotere vormen aan.

Hoe sterk Barbarossa als symbool van de Duitse eenheid leefde, bleek al snel. Toen het er in 1848 even op leek dat er één Duitsland zou komen onder Pruisische leiding, dichte professor Köstlin uit Tübingen:

*'Es regt sich im Kyffhäuser;
Es ist die rechte Art,
Spielt gar ein eigenes Lüftchen
Dem Alten in seinem Bart.
Er streicht ihn mit den Händen,
Besinnt sich und erwacht.
'Mich dünkt, ich hab' geschlafen
Gar eine lange Nacht'.*

*Da komt der Alte herfür.
'Sieh doch! Es ist gekommen
Mein Volk vor meine Thür!
Die Franken, die Schwaben,
die Sachsen -
Was zähl' ich sie alle her?
Sind Alles meine Deutschen!
Und fehlt mir keiner mehr?"*

Maar Köstlin juichte te vroeg. In de jaren 30 en 40 van de vorige eeuw ontstond in Duitsland een sterke liberale en democratische oppositie tegen de heersende vorsten. Alle oppositionele groeperingen hadden één eis gemeen: er moest een verenigd Duitsland komen, dat de bestaande staten kon vervangen. In 1848 leek dat moment gekomen. Onder invloed van de gebeurtenissen in Frankrijk braken er in maart opstanden in Wenen en Berlijn uit. De vorsten werden gedwongen liberale grondwetten en liberale ministers aan te nemen, persvrijheid toe te staan en een parlement voor heel Duitsland. Dat kwam in Frankfort bijeen en boog zich onder andere over de vraag hoe dat verenigde Duitsland eruit moest zien. Aanvankelijk koos men voor een 'grootduitse' (met Oostenrijk) oplossing, maar na de Oostenrijkse weigering daaraan mee te werken moest men genoegen nemen met de 'kleinduitse' variant. Men bood daarop de Pruisische koning de keizerskroon aan. Die weigerde: hij wenste de kroon niet uit handen van het volk te ontvangen. In 1849 werden nieuwe opstanden neergeslagen, het parlement viel uiteen en alle hervormingen werden teruggedraaid.

Het Tweede Rijk

In 1871 gebeurde eindelijk waar heel nationalistisch Duitsland op gewacht had: de tweede 'Reichsgründung'.

In de Barbarossa-verering en de keizersage kwam het verlangen tot uiting het Hohenzollernrijk een historische legitimatie te geven. Romans, gedichten, drama's en gedenktekens/monumenten werden gebruikt om het verband tussen Hohenstaufen en Hohenzollern te verduidelijken.

De vergelijking keizer Wilhelm I (Barbarossa-Witbaard) en Frederik I Barbarossa werd in Kyffhäuser verder uitgewerkt: vlak bij de oude burch van de Hohenstaufen werd een enorm gedenkteken opgericht. Het 81 meter hoge monument toont Wilhelm I te paard, vergezeld door een dame die de geschiedenis moet voorstellen en een ridder, met daaronder de langzaam wakker wordende Barbarossa. Dat een aantal jaren daarvoor negen kilometer van de oude burch een enorme grot was ontdekt, verraste niemand: daar sliep de keizer - uiteraard.

Niet alleen in Kyffhäuser werd een monument opgericht waarin Barbarossa en Wilhelm I gezamenlijk werden afgebeeld. Datzelfde gebeurde ook in Goslar waar de oude 'Kaiserpfalz' (een verblijfplaats van Duitse koningen in de Middeleeuwen) niet alleen

gerestaureerd werd, maar tevens voorzien van schilderijen waarbij een directe lijn van Barbarossa naar Wilhelm I werd gesuggereerd. Voor het gebouw werden de twee heersers in ruitersandbeelden ver-
eewuigd.

Overigens werden ook pogingen ondernomen een verband tussen de Cherusk Arminius/Hermann en Wilhelm I aan te tonen. Het 'Hermannsdenkmal' bij Detmold is daar een uiting van.

Mulisch spreekt in *De toekomst van gisteren* over de stamboom van het a-historisch verleden: Arminius - Barbarossa - Bismarck - Hitler. Misschien wat ver gezocht, maar wel begrijpelijk.

De Twintigste Eeuw

Het Frederik-verlangen en de Barbarossa-verering verdwenen niet na 1871 en zeker niet na de Eerste Wereldoorlog. Er mocht dan wel geen keizer meer zijn, conservatieve 'Reichs-Utopien' floreerden als in de negentiende eeuw. Veel Duitsers konden zich met de Weimar-republiek immers nauwelijks identificeren.

In het voorwoord bij zijn geruchtmakende biografie *Friedrich der Zweite* stelde Ernst Kantorowicz in 1927 dat het zijn doel was in deze 'kaiserlose Zeit' niet alleen de 'gelehrten Kreisen' te herinneren aan de heroïsche daden van vroegere Duitse heersers, maar ook het 'gewone volk'. En de literatuurhistoricus Friedrich Gundolf schreef een Caesar-biografie in 1924 om duidelijk te maken dat Duitsland nu door minder begaafde personen bestuurd werd, terwijl het land behoefte had aan een sterke man, een erfgenaam van Caesar zoals de Staufen en dan met name Frederik Barba-

rossa geweest waren.

Die nieuwe sterke man kwam er na korte tijd ook in de persoon van Adolf Hitler.

Hitler sprak van een Derde Rijk om aan te geven dat hier sprake was van de uiteindelijke opvolger van een eerste Duitse rijk dat in de Middeleeuwen gesticht was, en van een tweede rijk tussen 1871 en 1918. Onder de nazi's werd Barbarossa een 'Vorkämpfer des germanischen Reichsgedankens'. Naar Barbarossa noemde Hitler ook zijn aanval in 1941 op de Sovjet-Unie.

De geschiedschrijving

De professionele beoefenaars van de geschiedwetenschap zijn zich met name vanaf de negentiende eeuw met de Staufen gaan bezighouden. Een van de gevolgen van de gegroeide belangstelling voor de Middeleeuwen was dat er ook meer geld voor onderzoek beschikbaar kwam. Zo gaf de eerder genoemde Freiherr von Stein de aanzet tot de *Monumenta Germaniae Historica* en gaf keizer Wilhelm II het Duits Instituut in Rome veel geld om gericht onderzoek naar de Staufen in Italië te doen.

Er waren in de negentiende eeuw twee stromingen voor wat betreft de waardering van de Staufen. De ene, met belangrijke historici als Friedrich von Raumer, Wilhelm Giesebrecht en Karl Hampe, stelde dat de Staufen, ondanks al hun idealen van een wereldrijk, binnen de Duitse nationale geschiedenis passen en daar zelfs een belangrijke plaats innemen.

Daartegen kwam onder andere Gustav Freytag, een van de meest gelezen auteurs van de 19e eeuw, in verzet. Volgens hem maakten de Staufen de grote fout hun rijk naar het Zuiden (Italië) te willen uitbreiden.

Voor Freytag was het Staufen-ideaal van een Rooms wereldrijk een waanidee. Hij zag in hun tegenstanders, de Welfen, die uitbreiding van het Rijk naar het Oosten wilden, vorsten die van veel groter nationaal belang waren. Heinrich von Sybel, voorstander van een 'kleinduitse' oplossing, ging nog een stap verder: de Welfen en dan met name Hendrik de Leeuw waren niet alleen van veel groter belang dan de Staufen, zij waren zelfs de ware helden van de Duitse geschiedenis.

De nazi-ideologen 'slaagden' erin Welfen en Staufen met elkaar te verzoenen: de Staufen beschikten over het "typisch-germaanse" streven naar een wereldrijk, terwijl de Welfen het zoeken naar "Lebensraum" terecht in het Oosten introduceerden.

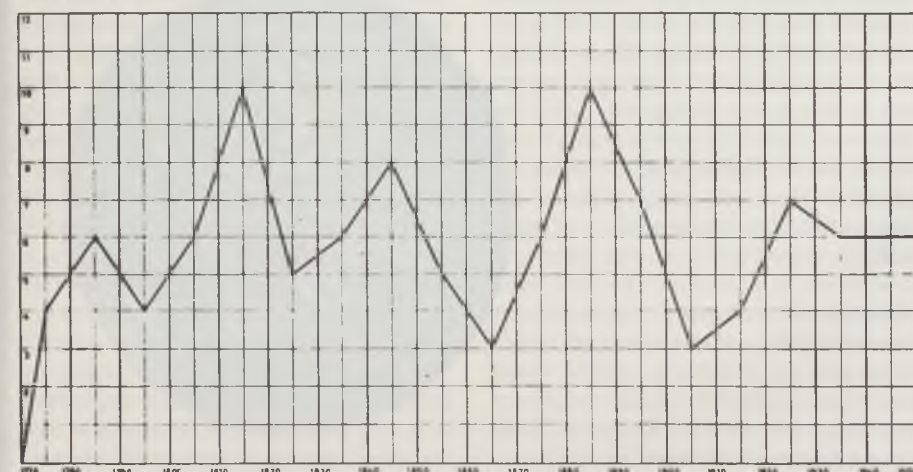
Na de Tweede Wereldoorlog hebben Duitse historici vooral getracht de Staufen als typisch Middeleeuwse heersers voor te stellen. Via tientallen detailstudies probeerden zij aan te tonen dat de Staufen in de eerste plaats Middeleeuwers waren, die vanuit twaalfde- en dertiende-eeuwse standpunten dachten en handelden en beslist niet vanuit het bewustzijn Duitsers te zijn.

Conclusie

Kenmerkend voor het 'Nachleben' van de Staufen is dat het beeld wat men van hen had alsmaar wisselde. Het oordeel over Karolingen en Ottonen bijvoorbeeld is in al die eeuwen nauwelijks veranderd, terwijl dat over de Staufen voortdurend gewijzigd werd.

Daar zijn de Staufen zelf medeschuldig aan. Waarom hielden zij zo vast aan het idee van een Heilig Rooms Rijk met een op Karel de Grote gebaseerd keizerschap terwijl dat in de twaalfde eeuw volgens menig historicus allang achterhaald was? Hoe te oordelen over een man als Frederik II die enerzijds vasthield aan dit bijna reactionaire idee en anderzijds in Sicilië een staatsapparaat opzette dat zijn tijd vooruit was? Waarom poogden toch sterke en slimme heersers als de beide Frederiken de Lombardische steden te onderwerpen, terwijl ook zij konden inzien dat de macht van de steden sinds Karel de Grote enorm gegroeid was.

Omdat een oordeel over de Staufen zo moeilijk te vellen was, was het steeds afhankelijk van de positie die de oordelende historicus in zijn eigen tijd innam. Von Sybel was een overtuigd aanhanger van de

Konradin-stukken per decennium.

'kleinduitse' variant van het Duitse eenheidsstreven en keurde derhalve het wereldrijke idee van de Staufen, dat controle over Italië inhield, af. Kantorowicz geloofde in sterke, creatieve mannen - die had de tijd waarin hij leefde volgens hem immers nodig - en schreef een uiterst lovende biografie van Frederik II.

Niet alleen het oordeel over, maar ook de functie van de Staufen-legende veranderde. Aanvankelijk leefden zij voort in verhalen en sagen van het gewone volk, dat in hen bringers van vrede en voorspoed zag. In de negentiende eeuw vielen zij in handen van conservatief-monarchistische kringen, die een verenigd Duitsland onder leiding van een sterke keizer nastreefden. Onder Hitler werden zij gebruikt ter historische legitiematie van een totalitair en imperialistisch regime.

Hoe groot het verband tussen eenheidsstreven en Staufen was, blijkt vooral uit het aantal romans, gedichten en drama's dat op cruciale momenten in de Duitse geschiedenis over Barbarossa en de zijnen geschreven werd. Over Konradin, de laatste Hohenstauf alleen al verschenen in de negentiende eeuw in Duitsland zo'n 60 drama's, met pieken rond 1815 (na de overwinning op Napoleon), rond 1848 en na de tweede 'Reichsgründung' in 1871.

In zijn onlangs verschenen biografie van Barbarossa wijst Oppl erop dat Duitse historici bij hun onderzoek naar de Staufen moeite hebben met hun 'Nachleben'. Zij willen dat er liever niet bij betrekken en vluchten daarom soms in minitieuze detailstudies. Oppl zelf doet dit zeer bewust niet, maar sluit verder nauw aan bij de meeste na-oorlogse onderzoekers, die bovenal benadrukken dat de Staufen weliswaar opvallende en ook goede bestuurders waren maar bovenal Middeleeuwers.

LITERATUUR

- A. Müller, *Das Konradin-Bild im Wandel der Zeit*, Bern/Frankfurt a.M. 1972
 F. Oppl, *Friedrich Barbarossa*, Darmstadt 1990
 E.M. Eibl, *Friedrich I Barbarossa 1152-1190*, Berlijn 1990
 J. Fleckenstein, *Das Bild der Staufer in der Geschichte*, Göttingen 1984
 A. Borst, *Reden über die Staufer*, Frankfurt/M, Berlin, Wien 1981
Die Zeit der Staufer, Catalogus van de tentoonstelling in Stuttgart 1977, 5 delen, Stuttgart 1977-1979. Daaruit vooral de artikelen van:
 K. Schreiner, 'Die Staufer in Sage, Legende und Prophetie', deel III, p. 249-262
 A. Borst, 'Die Staufer in die Geschichtsschreibung', deel III, p. 263-274
 W. Migge, 'Die Staufer in der Deutschen Literatur', deel III, p. 275-290 en
 K. Schreiner, 'Friedrich Barbarossa, Herr der Welt....', deel V, p. 521-580.

Gezien die grote belangstelling op cruciale momenten in het verleden is het opvallend dat in Duitsland nauwelijks aandacht geschenkt is aan de 800ste sterfdag van Barbarossa. Een enkele nieuwe biografie en een herdenkingsmunt van DM 10, meer niet. Men wil blijkbaar geen slapende keizers wakker maken omdat die de laatste eeuwen met name een steun voor conservatieve en zelfs reactionaire groeperingen bleken te zijn.

Boek van de maand

H. Lademacher bespreekt:

J.W.F. Wielenga, *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht 1989) 595 blz., prijs f49,90.

Op het vlak van de buitenlandse politiek van Nederland in de naoorlogse periode behoren de betrekkingen met Duitsland zonder meer tot een van de meest interessante en tegelijk meest gevoelige onderwerpen, tenminste wanneer een Nederlander of een Duitser dit thema behandelt. Men moet van goeden huize zijn om het met de gepaste afstandelijkheid te benaderen. Vandaar ook dat gesteld moet worden dat Wielenga, een jonge historicus van de Vrije Universiteit, veel durf heeft gehad toen hij besloot de problematiek van de Duits-Nederlandse betrekkingen nauwkeurig na te trekken.

Ik zeg 'durf' omdat hij geconfronteerd wordt met een voor Nederlanders psychologisch relevant dilemma.

Dat dilemma vloeit voort uit de tegenstelling tussen de afschuwelijke ervaring onder de Duitse bezetter en de nieuwe eisen die na 1945 onder volslagen veranderde omstandigheden aan de Europese mogendheden, dus ook aan de kleine landen, worden gesteld.

Het probleem was dat Duitsland weliswaar de verslagen vijand was, maar dat dit land binnen een vrij kort tijdsbestek door de grote westerse mogendheden in de richting van een Westeuropese integratie werd gestuwd, en dit al een poosje vóór de oprichting van de Bondsrepubliek Duitsland. Het betrekken van de westerse bezettingszones bij de Marshall-hulp was de eerste zichtbare stap naar integratie, terwijl op zijn minst in Amerikaanse politieke kringen (State Department) al in 1946 over dit integratie-model is nagedacht.

Het was eigenlijk voorspelbaar dat de voormalige vijand, die een groot deel van Europa had verwoest, binnen de kortst mogelijke tijd voor gelijkgerechtigde partner zou gaan spelen. Dit was de consequentie van wat men de Koude Oorlog pleegt te noemen. Maar voor de gewone Nederlander was zo'n situatie zeker niet gemakkelijk verteerbaar. Misschien heeft Josef Luns,

in 1948 ambassaderaad aan de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging te Londen, het ongewone en hachelijke van deze situatie het beste geschetst toen hij tijdens een gesprek in het Britse *Foreign Office* zei dat de Nederlanders nog lang niet zo ver waren dat ze het geleden onrecht konden vergeven en vergeten.

De oprichting van de BRD

Het verhaal van Wielenga begint, na een inleidend hoofdstuk over de periode 1945-1949, bij de oprichting van de Bondsrepubliek. Die oprichting was een eerste vereiste voor de verwezenlijking van de Westeuropese integratie van het land.

Wanneer men naar de Nederlandse Duitsland-politiek van vlak na 1945 kijkt, dan blijkt al gauw dat de hierboven geciteerde uitspraak van Luns een zekere differentiatie behoeft. Het 'niet kunnen vergeven en vergeten' heeft namelijk geenszins een nuchtere en afstandelijke benadering van de nieuwe Duitse problematiek in de weg gestaan.

Dit bleek al vlak na 1945, toen de regering Schermerhorn-Drees wel degelijk begreep dat de Nederlandse economische afhankelijkheid van Duitsland uit de vooroorlogse periode nog steeds van kracht was en dat het beleid dus gericht moest zijn op een spoedig herstel van de Duitse economie, met name van de Rijn-Ruhr-streek. Onnodig te onderstrepen dat de Nederlandse regering in deze houding duidelijk overeenstemde met de Amerikaanse politiek. Deze 'koek en ei'-situatie was zonder meer een uitstekend uitgangspunt voor de Nederlandse deelname aan de Amerikaanse en Britse Duitsland-politiek - in economieis tenminste, want er ontstonden vooral tussen Groot-Brittannië en Nederland wrijvingen toen bleek dat Nederland territoriale eisen stelde.

Ik doel daarmee op de grenscorrecties aan

de Nederlandse oostgrens. Het Britse verzet daartegen en het uiteindelijke resultaat, waarover *Elzevier's Weekblad* schreef dat het sop de kool niet waard was, konden Nederland zeker niet tot tevredenheid stemmen.

Dit op zich niet eens zo buitengewoon belangrijke gebeuren moet worden genoemd, omdat het bij uitstek het dilemma toont waarin Nederland verkeerde. De Nederlandse politici of gezaghebbende ambtenaren hebben het zelf becommentarieerd - tandenknarsend maar ook met inzicht in de nieuwe situatie. In 1948 schreef Ringers van de Duitsland-afdeling van Buitenlandse Zaken dat enerzijds de geallieerden intussen al, in het geval van een conflict met de Sovjet-Unie, steun verwachtten van Duitse kant, en dat anderzijds de Duitsers, van de sociaal-democraten tot aan de nationaal-socialisten (sic!) toe, hun eigen gunstige positie heel goed begrepen en elk miniem verlies van eigen grondgebied beschouwden als een aanslag op het bestaan van de natie.

H.M. Hirschfeld, economisch expert bij Buitenlandse Zaken, toonde zich minder gebelgd. Hij kon zich blijkbaar eerder bij de gebleken zwakte van Nederland in de grenskwestie neerleggen, getuige zijn uitspraak dat er offers moesten worden gebracht ten bate van een Europees samengaan en dat de Nederlandse offers ruimschoots konden worden vergoed door het herstel van een gezonde economische positie van Nederland in internationaal verband.

De Europese oplossing

De door Hirschfeld beklemtoonde Europese oplossing voor het dilemma inzake Duitsland mag de lezer als het ware als de hoofdschotel van het lijvige boek van Wielenga beschouwen.

Weliswaar werd al vlak na de oorlog in Den Haag besloten om in de buitenlandse politiek een andere koers te varen. Maar na de oprichting van de Bondsrepubliek werd pas goed duidelijk dat de oorspronkelijke conceptie, te weten Nederland in Europees verband tegen aanvallen veilig te stellen zoals die door Duitsland waren gepleegd, al verouderd was. Immers in de plaats van de

beveiliging van Nederland was de beveiliging van West-Europa getreden. En dit betekende samengaan met West-Duitsland.

Al in juli 1949 werd dit ook in Den Haag begrepen. De integratie van Duitsland, zo werd toen in een groot memorandum geschreven, is een eerste vereiste voor een sterk Europa. Zonder de medewerking van Duitsland heeft de veiligheid van Europa nauwelijks een kans.

Zeker, het was voor velen moeilijk om zomaar het beeld van de vijand Duitsland te vervangen door het beeld van de partner Duitsland. Maar van de andere kant betekende het nagestreefde veiligheidsstelsel in wezen dat twee vliegen in één klap konden worden geslagen: naast de beveiliging tegen een eventuele Russische aanval bleef de Duitse bewegingsvrijheid binnen het Europese kader immers uitermate beperkt. Men begreep in Nederland bovendien dat een nauw samengaan tussen de Westeuropese mogendheden (trouwens altijd in samenwerking met de Verenigde Staten) op den duur tot een algemeen Europees besef van saamhorigheid moest leiden. Dat zou de groei van een democratische bewustzijn in Duitsland ten goede komen en de veiligheid bevorderen.

De Nederlandse regering was dan ook heel consequent in deze, toen zij de Duitse herbewapening niet tegenwerkte en het nieuwe Duitse leger als integrerend deel van de NAVO wilde beschouwen. Dit had weliswaar heel wat voeten in de aarde, maar de aarzeling betrof niet de Duitse herbewapening als zodanig. Veeleer ging het bij Buitenlandse Zaken om de vraag of de toepassing van het plan-Pleven niet de voorkeur zou verdienen boven integratie van Duitse legereenheden in NAVO-verband.

Bilaterale complicaties

Wielenga heeft dit alles en détail uitgewerkt in een uitermate boeiend scenario. Uit zijn verhaal blijkt nog eens duidelijk hoe vlug de Duitse ontwikkeling van verslagen vijand tot gelijkgerechtigde partner is gegaan. Interessant is ook de grensoverschrijdende coalitievorming tussen 'partijen'. Niet zonder een glimlach kan de lezer een soort 'Europese verstandhouding' constateren tussen de christen-democratische bondskanselier Konrad Adenauer en de Nederlandse PvdA. Dat ging gepaard met een hooglopende ruzie tussen de SPD van Kurt Schumacher en de PvdA. De reden daarvan ligt voor het grijpen. De soms nog nationalistisch aandoende uitlatingen van de

SPD-leider hebben vele Europese politici minder hoofdbreken dan hoofdschudden gekost. Schumacher werd gezien als iemand die enigszins uit de tijd was. Vooral Alfred Mozer, voormalig Duits emigrant en later kabinetshoofd van Sicco Mansholt in Brussel, toonde zich een geducht tegenstander van de SPD-opstelling.

Men mag er in principe van uitgaan dat de door de Duitse bondskanselier uitgestippelde politieke koers volkomen op de lijn zat van de Nederlandse politiek. Vandaar dat men eigenlijk niet bang hoefde te zijn voor een verandering van koers toen Stalin in 1952 met zijn voorstel voor de dag kwam. Wat die vrees voor een hereniging van Duitsland betreft, stond Nederland in dat jaar niet alleen, want het spook van Rapallo was blijkbaar een internationaal verschijnsel. Dit was volkomen overbodig, is men geneigd te zeggen, want die geschiedenis uit het begin van de jaren twintig was niet voor herhaling vatbaar. De positie van de Bondsrepubliek was trouwens niet sterk genoeg om zomaar van koers te kunnen veranderen. Bovendien vertoonden de geallieerden slechts weinig neiging om op de voorstellen in te gaan.

In tegenstelling tot de op een stevig West-europees verband gerichte buitenlandse politiek, die een min of meer soepel verloop had, bleken de bilaterale betrekkingen enige strubbelingen op te leveren. Terwijl de economische betrekkingen voorzichtig maar tot wederzijds genoegen werden hersteld, kwam op politiek terrein een aantal vraagstukken ter sprake (bijvoorbeeld Eems-Dollart, restitutie van geroofde buitenlandse obligaties, restitutie van na 1945 geconfiscieerd Duits bezit, de Duitse houding ten aanzien van de uitlevering van de gevluchte Zeven van Breda), die nogal veel onenigheid veroorzaakten.

Van Nederlandse kant was dit begrijpelijk, want hier ging het om de positie van de Duitsers als voormalige bezetter, om de in 1940-1945 gepleegde wandaden, en niet om de functie van de Duitsers als partner in Koude Oorlog-verband.

Wielenga beweert dat zuiver psychologisch gezien de Europese opwaardering van Duitsland voor Nederland veel te hard van stapel was gelopen en dat tegelijk de Duitsers niet het nodige schuldbesef toonden. En inderdaad, het bleek al gauw dat een nuchter inzicht in de sterk veranderde omstandigheden van de naoorlogse periode niet onmiddellijk ook betekende dat het oorlogsgebeuren snel vergeten was. Daar had Josef Luns in 1948 wel gelijk in.

Wat het schuldbesef betreft, sluit Wielenga

aan bij wat Hermann Opitz in 1952 in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* had geschreven (Duitsers moeten het de Nederlanders aangedane onrecht erkennen). Maar om uit de Nederlandse bezwaren tegen de Duitse miskenning van de daadwerkelijke kloof die er tussen de twee landen bestond, op te maken dat het hier gaat om een geval van Duitse 'Unfähigkeit zu trauern', lijkt mij een al te vergaande interpretatie. De door A. en M. Mitscherlich in 1982 ingevoerde term, op zich al moeilijk genoeg,

wordt hier gebruikt om de psychische gesteldheid van Duitsers te veroordelen. Ik ben het ten enenmale oneens met dit soort uitlatingen, vooral wanneer het bewijs ervan op één specifiek geval, hier de Nederlands-Duitse onderhandelingen, wordt gebaseerd. Bovendien belemmert deze, volgens mij niet zo goed doordachte, toepassing van de Mitscherlich-these de overbrugging van de tegenwoordig nog bestaande psychologische kloof tussen Nederland en Duitsland.

Dit is het enige verschil van mening dat ik met Wielenga heb. Voor de rest heeft hij een weliswaar lijk, maar tegelijk boeiend boek geschreven, logisch opgebouwd en door omvangrijk materiaal gestaafd. Iedereen zij het werk aanbevolen.

Rest slechts nog één vraag: waarom heeft de uitgever gemeend de 595 pagina's in een paperback te moeten aanbieden?

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Bij het afscheid van prof. mr. J.P.A. Coopmans verscheen een gebundelde serie opstellen als nummer 5 van de Brabantse Rechtshistorische Reeks. Het boek bevat 25 artikelen, gepubliceerd van de Middeleeuwen tot Nieuwste Tijd, die betrekking hebben op onderwerpen uit de Brabantse rechtsgeschiedenis. De dikke bundel van 322 bladzijden is goed verzorgd en uitgegeven bij Van Gorcum, prijs f53,50 (intekenaren f42,50).

Holland rond 1840, aspecten van het dagelijks leven op het Hollandse platteland is een bundel samengesteld ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van Noord- en Zuid-Holland. Het luxe uitgegeven boek (gebonden en ruim geïllustreerd) bestaat uit drie delen: 'Het dagelijks leven rond 1840 in de binnenwaard', 'Wognum anno 1840' en 'Holland rond 1840'. De prijs bedraagt slechts f17,50

(exclusief verzendkosten) en is te bestellen bij de stichting Culturele Raad Noord-Holland, Nieuwe Gracht 7, Postbus 5348, 2000 GH Haarlem, tel. 023-319139.

Nederland bezit een Vlaggen Documentatie Centrum en van de hand van de oprichter hiervan, Derk willem Visser, verscheen bij De Bataafsche Leeuw *De Nederlandse vlag in heden en verleden*. 'Waar komt onze vlag vandaan?' en 'Hoe staat het met het vlagprotocol?', deze vragen komen in dit zeer rijk geïllustreerde boekje aan de orde.

Naast de vlag van het Koninkrijk der Nederlanden komen ook de oudere prinsenvlaggen, de vlag van de Bataafsche Republiek en de vlaggen van de provincies e.d. aan de orde. Kortom een boek voor de liefhebber! Het boekje telt 96 bladzijden en kost f32,50.

Bij uitgeverij Sara/Van Gennep is verschenen *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, geschreven door Ulla Jansz. Het boek wordt als overzichtswerk gepresenteerd en is de handelseditie van een promotie-onderzoek. De centrale vraag van de studie is wat Nederlandse feministen in de periode 1860-1912 dachten over 'vrouwen' en 'vrouwelijkheid'. Welke betekenis moet aan het sekseverschil worden toegekend, moeten vrouwen gelijke rechten eisen vanwege de overeenkomsten met mannen of juist omdat ze zo anders zijn en daarom een geheel eigen bijdrage kunnen leveren? De prijs van de paperback is f48,50.

Heilig Familieleven, verspreiding en waardering van de Historie van Sint Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd is de titel van het bij SUN uitgegeven proefschrift van de neerlandicus Ton Brandenburg. Het betreft een onderzoek naar de voorbeeldwerking van Sint Anna, de moeder van Maria en grootmoeder van Christus op basis van laat-middeleeuwse teksten en voorstellingen. Het onderzoek is opgezet als een interdisciplinaire studie en behelst een speurtocht naar verklaringen van het succes van de annadevotie rond 1500. Het boek bevat zowel een personen- als een geografisch register. Prijs f39,50.

Eveneens bij SUN verscheen *Zelfdoding in de Antieke Wereld* van Anton J.L. van Hooff. De auteur tracht de feitelijke methoden, de beweegredenen en de opvattingen over zelfdoding in de antieke wereld bloot te leggen. Hij doet dit op basis van 960 onderzochte gevallen die (als bijlage) niet alleen gerubriceerd zijn, maar eveneens voorzien zijn van een zeer gedetailleerd signalement. De prijs van het boek is f39,50, 350 pagina's.

Ter gelegenheid van het afscheid van Otto von der Gablentz als ambassadeur

van de Bondsrepubliek in Nederland verscheen bij SDU *Een goede buur*, een reeks van bijdragen van mensen die Von der Gablentz ambtshalve hebben leren kennen. Prins Claus opent de bundel met een voorwoord. Het zeer verzorgd uitgegeven boekje kost f29,90.

Onder redactie van K. van Berkel verscheen *Amerika in Europese ogen, facetten van de Europese beeldvorming in het moderne Amerika*. Nederlandse wetenschappers bespreken de voorstellingen die Europese schrijvers (Kafka), filosofen (De Tocqueville), en andere intellectuelen (Ter Braak, Arendt, Huizinga) van Amerika hadden. De meeste bijdragen zijn eerder verschenen in *Spiegel Historiael*. Van Berkel leidt de bundel in met het artikel 'Amerika als spiegel van de Europese cultuurgeschiedenis'. Prijs f34,50.

Het Noordbrabants Genootschap ten slotte heeft doen verschijnen *Mr. Jan van Hooff, 1755-1816*. F. Verhagen beschrijft het leven van deze Brabantse politicus in een zeventig pagina's waar naast aandacht voor de persoon ook veel ruimte wordt gegeven aan zijn tijd, de woelige (patriotten)tijd. Het boekje kan besteld worden bij het Genootschap, Postbus 1104, 5200 BD Den Bosch (tel. 073-139484) en kost f12,50.

Jan de Ruiter

DUITSLAND

Olivier Imming en Jos Palm (red.), *Van capitulatie naar integratie. 40 Jaar Bondsrepubliek* (De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1989).

Naar aanleiding van het 40-jarig bestaan van de BRD verscheen onder auspiciën van de Stichting Vakgerichte Belangenbehartiging Historici deze bundel met zes artikelen van jonge historici en politicologen. In de inleiding constateert de redactie dat er in Nederland behoefte is aan 'adequate informatie over het werkelijke karakter van de Westduitse samenleving'. Gebrek aan informatie is immers één van de redenen voor de in Nederland bestaande 'terughoudendheid waar het gaat om het nemen van kennis van de wezenstrekken' (= W.R.) van de Westduitse samenleving'. Deze bundel wil in die leemte voorzien.

Jeanette van Zeist geeft een overzicht van de democratische hervormingsbeweging in Duitsland tussen 1800 en 1933. In het begin

van de negentiende eeuw gingen nationalisme (in dit geval streven naar eenwording) en liberalisme in Duitsland hand in hand. Maar na de mislukte revolutie van 1848 groeien beide stromingen uit elkaar. De eenheid komt in 1871 tot stand onder conservatief-autoritaire Pruisische leiding. Pas in 1918 komt er in Duitsland, onder invloed van de dreigende militaire nederlaag, een parlementair-democratisch regeringssysteem. Het zou slechts van korte duur zijn: in 1933 maakte Hitler er een einde aan.

De hervormingsplannen van de geallieerden met betrekking tot Duitsland kunnen in vier punten worden samengevat: denazificatie, decentralisatie van de economische macht, demilitarisering en democratisering. P.J.M. de Coninck behandelt met name het laatste punt. De geallieerden trokken lering uit de fouten van de Republiek van Weimar bij hun pogingen in Duitsland de voorwaarden voor de democratie te scheppen. Na veertig jaar kan men constateren dat de Bondsrepubliek een democratie geworden is, waar ook de inwoners tevreden mee zijn.

In een helder stuk dat zo in een bovenbouwklas gebruikt kan worden, behandelt Schaapveld de achtergronden van het beroemde 'Wirtschaftswunder'. Eén van de oorzaken van de economische groei lag in de omvang en kwaliteit van het industriële materieel dat, ondanks de demontages na afloop van de Tweede Wereldoorlog, groter was dan in 1936.

Bouke Hooghiemstra beschrijft de relatie tussen de buitenlandse politiek ten opzichte van Oosteuropa en de economische groei van de BRD. Zijn conclusie is dat de Bondsrepubliek publiekelijk nog wel streefde naar hereniging van de beide Duitslanden, maar in de praktijk zich al had neergelegd bij een blijvende deling.

De laatste twee artikelen, van respectievelijk W. Berkelaar en Friso Wielenga, behandelen onderwerpen die elders in dit nummer van *Kleio* ook aan bod komen: de 'Vergangenheitsbewältigung' in Duitsland, die nog steeds problematisch is en de houding van Nederland tegenover haar oosterbuur.

Deze bundel is zonder meer van nut voor docenten en sommige artikelen kunnen mijns inziens ook gebruikt worden in bovenbouwklassen door de leerlingen. Dat het boek 'adequate informatie over het werkelijke karakter van de Westduitse samenleving' geeft en 'kennis van de wezenstrekken' van die samenleving, zoals de redactie belooft, lijkt me echter een niet gehaalde doelstelling. Daarvoor beperkt de bundel zich teveel tot de laatste 40 jaar.

Wim Rongen

kleio

DAGELIJKS LEVEN

J.C. Dekker, H.F.J.M. van den Eerenbeemt, K.P.C. de Leeuw, *Levensloop, cultuur en mentaliteit. Een geschiedenis van het alledaagse bestaan* (Tilburg University Press, Tilburg 1990) 262 blz., prijs f32,50.

Wat aten boeren in de middeleeuwen en hoe deden ze dat? Hoe was een 17e eeuwse patriciërshuis ingericht? Welke vrouwelijke schoonheidsidealen waren er in de loop van de geschiedenis? Hoe werd in de verschillende bevolkingsgroepen gedacht over baden, over opvoeding, over verkeer en seksualiteit? Dit soort vragen over het alledaagse bestaan in het verleden interesseert leerlingen in het algemeen zeer bijzonder.

Dit boek biedt een prettig leesbaar overzicht van de vele facetten van het dagelijkse leven in West-Europa en geeft daarbij meest voorbeelden uit de Nederlanden. Dat gebeurt aan de hand van een driedeling naar tijd en cultuurpatroon: de pre-industriële periode (1350-1750), een overgangsfase (tussen 1750 en 1850/1900) en de industrieel-dynamische leefpatroon in de tijd daarna. Aldus worden de grote veranderingen in het leven van alledag goed zichtbaar. De lezer zou zich niet af moeten laten schrikken door de academische herkomst van dit overzichtswerk (colleges cultuurgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant), want afgezien van het ontbreken van illustraties heeft het de geschiedenisdocent en zijn leerlingen veel te bieden. Na de theoretische inleiding worden eerst de praktijken en gewoonten rond gebeurtenissen uit de levensloop beschreven: geboorte, kind, huwelijk en gezin, ziekte en gezondheid, ouderdom en dood. Daarna volgen diverse aspecten van de 'socio-culturele context', te weten: voeding, wonen, lichaamsverzorging, kleding, etiquette, opvoeding, onderwijs, kunst en cultuur. Het boek besluit met de beschrijving van de geestelijke en praktische veranderingen met betrekking tot godsdienst, religie en magie, arbeidsethos, mobiliteit, vrije tijd en armoede.

Doordat het boek zoveel onderwerpen in een zo lange periode behandelt, komt het niet tot een diepgravende analyse. Maar voor het gebruik in het voortgezet onderwijs heeft die beperking eigenlijk alleen maar voordelen: men krijgt een beknopt maar degelijk overzicht voorgeschoteld, gelardeerd met sprekende (en vaak spreekwoordelijke) voorbeelden. En wie meer wil wordt bediend met een gerubriceerde literatuurlijst van circa 150 detailstudies. Kortom:

een absolute aanrader, zowel voor docenten als voor leerlingen uit de bovenbouw. Beide zullen er een prima toegankelijke schat aan gegevens over het gewone leven in aantreffen.

H.J.C. Termeer

M.G. Westen (red.), *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief*, (Martinus Nijhoff, Leiden 1990), 210 blz.

Zoals de belangstelling voor de maatschappijwetenschappen en de sociale academies twintig jaar geleden een pendant vond in een toenemende aandacht voor de sociale geschiedenis, zo vindt de huidige interesse voor de cultuurgeschiedenis een parallel in de oprichting van nieuwe studierichtingen op het gebied van cultuur, beleid en voorlichting. Een natuurlijk gevolg daarvan is de groeiende vraag naar overzichtelijke inleidende literatuur, een behoefte die bij gebrek aan een gevestigde traditie niet onmiddellijk ten volle bevredigd kan worden. De bundel *Met den tooverstaf van ware kunst*, een verzameling historische opstellen over cultuurspreiding en cultuuroverdracht in Nederland van de renaissance tot heden, kan worden beschouwd als een typisch product van bovengenoemde ontwikkeling. Hoewel het boek primair is bedoeld om studenten inzicht te geven in de spreiding van kunsten en wetenschappen en de ideologie daarachter, hebben twee van de acht bijdragen de maatschappelijke relevantie van de beoefening van de letteren en de (kunst)geschiedenis op zichzelf tot onderwerp - een interessant vraagstuk, dat echter, gelet op de eenheid van de bundel, beter buiten beschouwing gelaten had kunnen worden.

Tegen de opzet van de bundel kunnen nog enkele andere, zwaarwegender bezwaren worden ingebracht. De artikelen zijn nogal ongelijksoortig van karakter en overlappen elkaar op soms hinderlijke wijze, terwijl bepaalde onderwerpen niet of slechts terloops aan de orde worden gesteld. Bovendien wordt het concept 'cultuur' en de ontwikkeling daarvan onvoldoende geanalyseerd; in plaats daarvan beperken de meeste auteurs zich stilzwijgend tot de cultuur in een *humanistische* betekenis, tot de 'hogere' uitingen van de beschaving.

Dat alles neemt niet weg dat de bundel, vooral dankzij enige afzonderlijke bijdragen, een aardig overzicht biedt van de spreiding van de cultuur en de verschuivingen in de ethische en esthetische normen. Boeiende perspectieven worden onder meer

geopend door de Utrechtse historicus W. Mijnhardt in een degelijk opstel over genootschappen en beschavingsidealen in de achttiende en negentiende eeuw. M. Adang met zijn enigszins slordige maar uiterst boeiende *case-study* over socialisme en kunstopvoeding rond de eeuwwisseling en de historicus en vakbondsmedewerker F. Diepenbroek in een wat breder opgezet artikel over de ontwikkeling van culturele instellingen.

Centraal in de meeste bijdragen staat de feitelijke spreiding van materiële en immateriële cultuurgoederen onder een sterk groeiend aantal mensen van verschillende sociale achtergrond - een proces, dat nauw samenhangt met diepgaande maatschappelijke veranderingen, met name vanaf het einde van de negentiende eeuw, zoals de staats- en natievorming, het ontstaan van nieuwe sociale en politieke groepen, de verstedelijking, industrialisatie en massaproductie. In de meeste artikelen wordt tevens geprobeerd een beeld te schetsen van de ontwikkeling van het denken over de relatie tussen cultuurspreiding en maatschappelijke vooruitgang.

Laatstgenoemd thema vormt in feite de rode draad van de bundel. De denkbeelden over de heilzame werking van de kunsten, de 'tooverstaf' waarvan een lid van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* in 1817 repte, hebben ten slotte de discussies over kunst, politiek en samenleving sinds de Verlichting gedomineerd. Dergelijke optimistische opvattingen lagen mede aan de basis van de toenemende activiteiten van de overheid op het gebied van de cultuur, een ontwikkeling die in Nederland haar hoogtepunt bereikte in de jaren zestig en zeventig. De actuele discussies over de taak van de overheid op cultureel gebied, de discussies over het omroepbestel en het onderwijs maken duidelijk dat dit thema niet alleen historisch gezien interessant is. Frank van Vree

***Het raadsel vrouwengeschiedenis. Tiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, (red.) Francisca de Haan e.a. (SUN, Nijmegen 1989) 175 blz., prijs f 24,50.**

De reeks *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* bestaat tien jaar. Met vier bundels artikelen en zes themanummers heeft zij haar invloed laten gelden. Dat is een terugblik waard!

De redactie constateert een verschuiving van uitsluitend kritiek op de 'traditionele geschiedenis' naar ook een kritische onderzaging van het werk van feministische historicae. Tijd voor bezinning op de term vrouwen-geschiedenis: Welke vrouwen.

welke geschiedenis? Deze vraag is als uitgangspunt voor het tiende jaarboek gekozen om theoretische ontwikkelingen onder de loep te nemen. Elke bijdrage wordt toegelicht aan de hand van historische onderzoeksresultaten.

Geïnteresseerden in het vakgebied kunnen de theoretische artikelen benutten als opsteker om zich tot nadere bestudering te zetten. In de artikelen vindt u vele verwijzingen naar literatuur waarop de schrijfters zich baseren. Deskundigen kunnen zich aangesproken voelen om elders de discussie op te pakken. Voor zelfstandige studie door scholieren zijn deze artikelen niet geschikt.

Twee overzichtsartikelen aan het einde van het boek bieden voor alle belangstellenden in de vrouwen geschiedenis een interessante kennismaking met (inter)nationale vaktijdschriften waarin artikelen over vrouwen geschiedenis worden geplaatst of (nog) niet. Bij het opsporen van relevante artikelen kunt u van deze beschrijvingen handig gebruik maken. Een gemis is wel dat niet verwezen wordt naar andere mogelijkheden, zoals de registratie van lopend onderzoek achterin het *Tijdschrift voor vrouwen studies* en publikaties in het tijdschrift *Lover*. Bovendien wordt veel historisch onderzoek

in sociaal-wetenschappelijke tijdschriften gepubliceerd. Deze vallen buiten het beschreven Utrechtse project.

De theoretische artikelen behandelen historische discussies over de vrouw om veronderstelde dichotomieën in de geschiedschrijving tot nu toe te herzien. De schrijfters laten zien door welke nieuwe benaderingswijzen zij zijn geïnspireerd en welke nuanceringen hun onderzoek oplevert.

Sita van Bemmelen bekritiseert in haar onderzoek naar Indonesische vrouwen in de koloniale periode een overheersende slachtoffer-dader-tegenstelling vanuit het 'zwart-wit-perspectief'. In vrouwen geschiedenis is men echter al lang van het slachtofferdenken afgestapt, waardoor haar verhaal belerend overkomt zonder een werkelijk nieuwe bijdrage te leveren. Het gebruik van verhalende bronnen naast bronnen die voorschriften bevatten, levert nieuwe inzichten op voor de vroege middeleeuwen in het artikel van Giselle de Nie. De verbinding van politiek met het persoonlijk levensverhaal in het artikel van Marjan Schwegman doorbreekt de veronderstelling dat prostituees en prostitutiebestrijdsters in de negentiende eeuw onvermijdelijk tegenover elkaar stonden. In ver-

taling ontmantelt het artikel van Joan Scott de oneigenlijke tegenstelling gelijkheid-verschil die is gebruikt om stromingen in het feminisme te benoemen. Tenslotte gaat Geertje Mak in op de interpretatiemogelijkheden die 'mannelijke' vrouwen hebben benut ten aanzien van het hen opgelegde concept van het 'derde geslacht'.

Concluderend kan worden vastgesteld dat dit Jaarboek theoretisch meer een eenheid vormt dan uit de inleiding valt op te maken. Gekozen is voor artikelen die op een of andere wijze oneigenlijke tegenstellingen of conceptuele dichotomieën ontmaskeren. Nieuwe opvattingen over brongebruik en historisch waardevolle kennis alsook verkenningen op het grensgebied tussen 'normale' en 'afwijkende' groepen vrouwen hebben daartoe bijgedragen. De redactie heeft daarmee haar voorkeur voor een benadering te kennen gegeven, waarvan zij nieuwe inspiratie verwacht.

Margreet van der Burg

BOUWSTENEN VOOR INTERCULTUREEL ONDERWIJS

Het E.G.-project uit Leiden

40 katernen en 5 leskranten o.a. over:

SLAVERIJ IN SURINAME; CHINEZEN IN NEDERLAND; NEDERLANDS-INDIË; IMMIGRANTEN IN NEDERLAND 1550-1990

- kant en klaar lesmateriaal (inclusief docentenhandleiding)
- aparte katernen voor onder- en bovenbouw Lbo/Mavo- Havo-Vwo- volwasseneneducatie
- oefening (CSE-)vaardigheden
- bronnen en leesstof voor werkstukken
- afgeronde schoolonderzoek thema's
- goed te gebruiken als verdiepingsstof bij de meeste gangbare methoden
- voor een overzicht van onze publicaties zie KLEIO nr. 9/1990, blz. 15
- VRAAG UW SEKTIELEIDER(-STER) NAAR DE ZOJUIST ONTVANGEN INFORMATIE EN CATALOGUS

NOT 91

19 T/M 23
FEBRUARI

- 'Bouwstenen' staat ook op de Nationale Onderwijs Tentoonstelling: **STAND 7178**

Project 'Bouwstenen voor Intercultureel Onderwijs', Coördinaat Minderhedenstudies RUL, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, 071-272360

KLEIO KRANT

De Commissie Lbo/Mavo van de VGN organiseert in samenwerking met het CITO een

STUDIEDAG MEERKEUZEPROBLEMATIEK

Datum: woensdag 20 maart 1991
Tijd: 10.00 tot 15.00 uur
Plaats: Utrecht

Programma

Lezingen:

Anneke Rood - 'Wat zijn goede meerkeuzevragen?'
Kees Bogaerts - 'Hoe instrueer ik mijn leerlingen bij het maken van meerkeuzevragen?'

Workshops:

A. Toepassen van criteria voor meerkeuzevragen
B. Het maken van meerkeuzevragen
C. Problemen bij instructie aan leerlingen

Een geheel verzorgde lunch, een uitgebreide syllabus en sets van praktisch lesmateriaal zijn bij de prijs inbegrepen.

U kunt u voor deze dag opgeven door voor 8 maart f20,- (niet-leden f25,-) over te maken op postbanknummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag o.v.v. 'Studiedag Lbo/Mavo'. U ontvangt dan de syllabus en het programma thuis.

Op de overschrijving s.v.p. met letters aangeven welke twee workshops u wenst te volgen.

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Jan de Vries, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693 (na 17.00 uur).

Nascholing HKLS

Nederland voor, tijdens
en na de Tweede
Wereldoorlog
woensdag 13 maart 1991

De vakgroep geschiedenis verzorgt voor geschiedenisleraren in de regio

Limburg twee lezingen rondom het eindexamenonderwerp

Van 16.00 tot 17.30 uur geeft prof.dr. J.C.H. Blom een algemene visie op deze periode, waarbij hij de huidige discussies onder historici samenvat. Hij typeert de reacties in de Nederlandse samenleving op crisis, bezetting en herstel als een proces van accommodatie.

Van 18.00 tot 19.30 uur zal als tweede inleider dr. G.M.T. Trienekens stilstaan bij de voedselvoorziening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Als eerste historicus

schetste Trienekens met zijn proefschrift al in 1985 een beeld van de bezetting dat sterk afweek van dat van De Jong.

Plaats: HKLS, Oude Markt 5, 6131 EN Sittard.

Inlichtingen: Th. van Vugt, tel. 046-511066, tst.246.

Nascholing VU

De vakgroep geschiedenis van de VU organiseert een vakinhoudelijke studiebijeenkomst voor geschiedenisdocenten op

**zaterdag 23 februari van
10.00 tot 13.15 uur en
op zaterdag 13 april van
10.00 tot 13.15 uur**

Het programma van beide dagen is hetzelfde en luidt:

10.00-10.15 uur: ontvangst met koffie/thee - infomarkt

10.15-11.00 uur: prof.dr. J.L. van Zanden, 'De economische ontwikkeling van Nederland na 1945 en de Europese integratie' - recente literatuur en discussies;

11.00-11.20 uur: gelegenheid tot discussie;

11.20-11.45 uur: pauze - infomarkt

11.45-12.30 uur: mw.prof.dr. H. de Ridder-Symoens, 'Cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis van de Middeleeuwen' - recente literatuur en discussies;

12.30-12.50 uur: gelegenheid tot discussie;

12.50-13.15 uur: koffie/thee - broodjes - infomarkt.

Plaats: Hoofdgebouw van de VU, De Boelelaan 1105, Amsterdam. (Uitstekend bereikbaar vanaf station CS, Amstel, Zuid en RAI met de nieuwe sneltram 51).

Kosten: f25,- inclusief lunchpakket, f17,50 zonder lunchpakket.

Opgave: d.m.v. een briefje aan de VU/Vakgroep Geschiedenis, De Boelelaan

1105, 1081 HV Amsterdam, met naam, adres, telefoonnummer, school en gebruikte methode, de datum waarop u aanwezig wilt zijn en in- of exclusief lunch. Ook kunt u opbellen naar het secretariaat van de vakgroep 020-5483036 van ma. t/m do. van 10.00-12.00 uur.

Wilt u tegelijk het verschuldigde bedrag storten op gironummer 283200 t.n.v. de Vrije Universiteit te Amsterdam o.v.v. projectnr. 5.34436. *Inlichtingen:* bij het vakgroepsecretariaat en (in de avonden) bij de stafleden mw.dr. W. Fritschy (03465-68284) en dr. H. Langeveld (035-231669).

Opgaven voor 23 februari dienen uiterlijk donderdag 7 februari in ons bezit te zijn en voor 13 april uiterlijk vrijdag 1 maart.

Lezing Peter Burke

**Two cultures?
Amsterdam and Venice
in the 17th century
dinsdag 19 februari**

Deze lezing wordt georganiseerd door de Stichting Literaire Activiteiten Amsterdam, uitgeverij AGON en de Stichting Manifestatie Amsterdam-Venetië ter gelegenheid van de manifestatie Amsterdam - Venetië, waarover u al uitgebreid in de pers heeft kunnen lezen, en het verschijnen van Burkes nieuwste boek in Nederland, 'Venetië en Amsterdam'.

Burke zal dieper ingaan op verschillen en overeenkomsten in de kunstproductie in de zeventiende eeuw en op de rol van het mecenaat in beide steden. Na afloop voeren Burke en de Amsterdamse cultuursocioloog Bram Kempers een publieke discussie over deze onderwerpen.

De avond vindt plaats in De Balie, Kleine Gartmanplantsoen 10, Amsterdam en vangt aan om 20.30 uur. Toegang f10,-. Reserveren 020-232904 (vanaf 1 week voor aanvang).

Vrouwen- geschiedenis

**Van onbesproken gedrag
Een bibliografie ten
behoefte van studies
Haagse
Vrouwengeschiedenis**

Het Gemeentearchief van Den Haag heeft een selectieve lijst samengesteld van historische en eigentijdse publikaties op het gebied van Haagse Vrouwengeschiedenis. De lijst beperkt zich tot de bibliotheek van het Gemeentearchief. Scholieren, docenten, studenten en onderzoekers kunnen daar terecht in de studiezaal van dinsdag t/m zaterdag van 9.30-16.15 uur. Hier is de publicatie verkrijgbaar.

Over een schat aan onderwerpen is materiaal beschikbaar: De Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid 1898, vrouwenkloosters, vissersvrouwen, vrouwenondernemingen, sociale zorg en onderwijs (de Haagsche Kookschool, de Industrieschool voor meisjes), de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het zedelijk Bewustzijn en vele andere verenigingen. Vele gedenkboeken, brochures en jaarverslagen zijn voor het nageslacht bewaard gebleven.

De verborgen stad

**'s Hertogenbosch in de
Middeleeuwen**

Lesmateriaal voor de hovenbouw van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Zaken betreffende de Middeleeuwse stad die in de schoolboeken aan de

orde komen, worden in deze lesbrieven - een A4 formaat leerlingenboekje van 32 bladzijden, uitgewerkt aan de hand van de situatie in Den Bosch. In zeven hoofdstukken komen onder andere stadsrechten, gilden, handel en bestuur, de kerk en de sociale organisatie aan de orde.

Het is een aantrekkelijk ogend boekje met heel veel illustraties, teksten, vragen en opdrachten waarmee de leerlingen zelf aan het werk kunnen. Voor scholen in Den Bosch en omgeving is dit lesmateriaal bijna een must. Je leert aan de hand van je omgeving heel wat over een belangrijke periode van het verleden. Ook docenten buiten Brabant kunnen er veel uithalen, zonder nu direct in Den Bosch bekend te zijn.

Bij de lesbrieven hoort een docentenhandleiding met achtergrondinformatie bij de leerstof, didactische suggesties en toetsvragen en een literatuurlijst. Ook treft u suggesties aan wanneer u een excursie overweegt.

'De verborgen Stad' is te bestellen bij: Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, Postbus 1104, 5200 BD 's Hertogenbosch. Tel 073-146193.

Prijzen: docentenhandleiding f5.50, lesbrieven f3,00 (bij afname van meer dan 25 exemplaren f2.00), beide exclusief verzendkosten.

Bestel nu het

KLEIO-DIDACTICA-PAKKET

Voor f25,- ontvangt u thuis:

4 Kleio-didactica's zo mogelijk met docentenhandleiding, 2 nummers van KLEIO waarin een mini-didactica is opgenomen en 2 themanummers over didactische zaken.

Het betreft uitgaven van 1988 en eerder. De inhoud van de pakketten kan wat verschillend zijn afhankelijk van de voorraad didactisch interessante nummers die nog aanwezig is.

Een koopje voor: jonge leraren, aanstaande leraren die zich vast willen verdiepen in lesmateriaal, de bibliotheek van de sectie ...

U kunt het pakket bestellen door f25,- over te maken op Postbank-nummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag.

Als u 'inspraak' wenst in de samenstelling van het pakket kunt u opbellen naar Tineke Bogaerts, tel. 03408-83576.

Zeg dit voort, het aanbod geldt zolang de voorraad strekt!

Met de VGN naar Indonesië

29-daagse studiereis naar Noord- en West-Sumatra, Java en Bali in de zomervakantie van 1991

donderdag 18 juli t/m donderdag 15 augustus

**Er zijn voor deze reis nog enkele plaatsen open.
Neem voor 15 februari telefonisch contact op met J. Raven!
(Tel. 05109-4050)**

Programma

Een Boeing 747 van de luchtvaartmaatschappij Garuda Indonesia brengt u van Schiphol naar Medan (Sumatra). De daarop volgende vijf dagen worden in Noord-Sumatra doorgebracht. Vanuit Medan worden dagtochten gemaakt o.a. naar het Tobameer en naar enkele Batakdorpen.

Per air-conditioned bus wordt in drie dagen een tocht naar het zuiden gemaakt langs de Westkust van Sumatra. De eindbestemming is Padang.

De tiende dag vliegen wij van Padang naar Djakarta op Java. Wij doorkruisen vervolgens dit eiland van west naar oost en bezoeken Lembang, Bandung, Baturaden en Yogyakarta. De wereldberoemde Borobudurtempel wordt daarbij niet overgeslagen. Solo, het voormalige Surakarta, Batu en een plantage te Kaliklatak staan daarna op het programma.

Op de 24e dag steken we per veerboot over van Oost-Java naar Bali. We zullen vier dagen besteden aan bezoeken en excursies op dit sprookjesachtige eiland.

De 28e en 29e dag vliegen we terug naar Nederland.

Het programma zal ook een bezoek aan een school voor voortgezet onderwijs omvatten, een ontmoeting met Indonesische (geschiedenis)leraren en een ontvangst op een hogeschool of een universiteit.

De reissom

Het staat op het moment nog niet precies vast wat de reis gaat kosten, maar in ieder geval zal de reissom voor leden niet meer bedragen dan f5.490,-. Niet-leden betalen f100,- meer.

Dit bedrag omvat de vluchten, alle maaltijden en accommodaties, de excursies, luchthaven- en lokale belastingen, Nederlandstalige reisleiding, een voorlichtingsbijeenkomst en documentatiemateriaal. De toeslag voor een eenpersoonskamer bedraagt ongeveer f900,-.

Basisvorming

De eerder aangekondigde conferentie Basisvorming op 28 februari en 1 maart gaat NIET door. In verband met vertraging in bespreking van het wetsvoorstel Basisvorming door de Tweede Kamer heeft het ministerie voorlopig geen subsidie voor deze conferentie beschikbaar gesteld. Wellicht zal in het komend najaar de conferentie plaatsvinden.

De Onderwijscommissie NHG/VGN.

Nascholingsreis

In de herfst naar Florence en Siena

De Didaktiekencommissie van de VGN en de Vakgroep Geschiedenis van de Hogeschool Midden Nederland, Faculteit Educatieve Beroepen (voorheen SOL) organiseren een negendaagse reis naar Florence en Siena van 12 t/m 20 oktober 1991.

U bezoekt de vele bekende en minder bekende bezienswaardigheden van Florence (bijvoorbeeld de kort geleden heropende Brancacci-kapel met fresco's van Masaccio) en u maakt een dagtocht naar Siena en San Gimignano.

Toelichting geven de docenten H. Schrijnemakers en Y. Smit.

De reis wordt gemaakt per touringcar met verblijf in drie-sterrenhotels; de accommodatie omvat logies (op basis van een twee-persoonskamer met douche of bad), ontbijt en diner. Op de heen- en terugreis wordt overnacht in Zwitserland.

Prijs: f1290,- (niet-leden en introducés f1390,-)

Aantal deelnemers: maximaal 35

Inschrijving: maak f250,- over op Postbanknummer 128701 t.n.v.

Penningmeester VGN in Den Haag onder vermelding van 'Florence reis'. De inschrijving sluit op 31 maart.

Voorbereiding: in september zal een bijeenkomst van alle deelnemers worden georganiseerd.

Voor nadere inlichtingen kunt u opbellen naar H. Schrijnemakers, tel. 03432-2417, dinsdag t/m vrijdag tussen 19.00 en 21.00 uur.

Het Landelijk Steunpunt Ontwikkelingssamenwerking coördineert het aanbod van instellingen die educatief materiaal maken over de Derde Wereld.

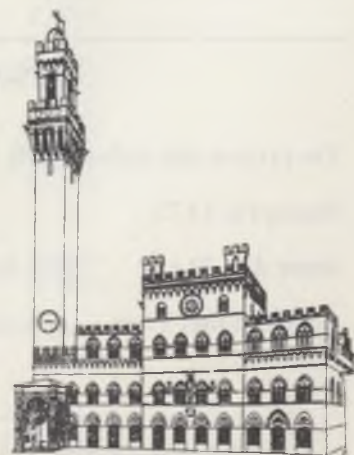
De Derde Wereld op maat

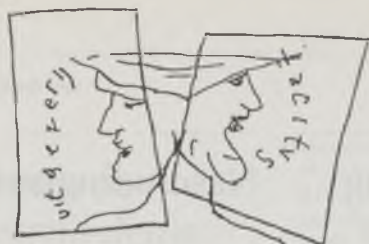
Het LSEO biedt een overzicht van praktisch bruikbaar lesmateriaal, voor de afzonderlijke vakken, vakken-overstijgend, werkvormen, lessenseries en hele onderwijsprojecten. Verder kunt u terecht voor adviezen wanneer u zelf aan een les of een project gaat werken: ook wanneer u op zoek bent naar geschikt audiovisueel materiaal, sprekers, theater, muziek en dans. Leerlingen kunnen gebruik maken van

de scriptieservice: er is informatie over meer dan honderd mondiale thema's.

Met het oog op 1992, het Columbusjaar, worden leermiddelen en activiteiten ontwikkeld.

Voor informatie en de onderwijs-campagne 'Columbusjaar' kunt u terecht bij de stand op de NOT. 6180, waar alles bij elkaar te bekijken is.

Uitgeverij TACITVS

Postbus 361
1600 AJ Enkhuizen
Telefoon 02280-17030

Vier Vragen aan Uitgeverij TACITVS

Hoezo: Uitgaven voor het Schoolonderzoek Geschiedenis ?

Iedere docent(e) Geschiedenis weet dat in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs naast de twintigste eeuwse geschiedenis ook een aantal Speciale Onderwerpen uit de geschiedenis van voor 1917 behandeld moeten worden. En ook hoe moeilijk het is om aan geschikt lesmateriaal te komen voor deze thema's, die op het Schoolonderzoek getoetst dienen te worden. Wie Kleio leest en het postvak goed in de gaten houdt, weet inmiddels ook wel dat er eigenlijk maar een uitgeverij is, die in de behoefte aan lesmateriaal op dit specifieke gebied voorziet, een kleintje weliswaar, maar een die een naam heeft op te houden op historisch gebied: uitgeverij TACITVS. Als u wel eens een boek uit de serie UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS heeft ingezien, of de bijbehorende Docentenhandleiding heeft doorgebladerd, weet u ook dat uitgeverij TACITVS een compleet aanbod levert, zelfs inclusief Schoolonderzoeken, zodat docenten goed voorzien het examenjaar in kunnen gaan.

Hoezo: Getest in de Onderwijspraktijk ?

Het probleem: 'Wat te doen voor de Speciale Onderwerpen' bracht vele docenten ertoe te knippen en te plakken, of zelf iets te schrijven. TACITVS brengt nieuw werk, gebaseerd op de recente historiografie over het onderwerp, dat van te voren op school beproefd werd. Dat kan omdat de auteurs of uit het onderwijs afkomstig zijn, of zeer nauwe banden met het onderwijs onderhouden. Daarnaast houdt TACITVS bij nieuwe uitgaven of herdrukken steeds terdege rekening met de wensen uit de onderwijspraktijk. Tenslotte kan verklapt worden dat ook de oprichters en eigenaars van deze jonge onderneming op het gebied van het educatief uitgeven nog met beide benen in de schoolwereld staan.

Hoezo: Wetenschappelijke Adviezen ?

Van meet af aan heeft TACITVS de te publiceren teksten door professionele historici laten doorlichten. Dat dat kan gebeuren is te danken aan de welwillende medewerking van Prof.dr.J.C.H.Blom, hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Blom is zowel vertrouwd met het onderwijs als met de wereld van de wetenschap en was zo aardig te bemiddelen, zodat in de uitgaven van TACITVS de afstand tussen schoollokaal en collegezaal zo beperkt mogelijk is.

Oud of Nieuw ?

De boeken in de serie UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS bevatten uitsluitend nieuw werk, geschreven op basis van de meest recente historiografie. Het zijn thema's uit de oudere geschiedenis, zoals omschreven in het Rijksleerplan. Wie de adviezen van de commissie HEG en het hoofdbestuur van de VGN gelezen heeft weet dat, binnen het bovenbouwprogramma voor Geschiedenis en Staatsinrichting, juist die oudere geschiedenis in de toekomst een groter gewicht gaat krijgen. In dit opzicht biedt de serie UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS docenten de mogelijkheid toekomstgericht te werken. Beeldend kunstenaar Annemoon Duisters ontwierp de voor de schoolboekwereld verfrissend nieuwe omslagen en tekende de artistieke koppen boven elk hoofdstuk. Zowel uiterlijk als inhoudelijk levert TACITVS dus iets nieuws op het gebied van de schoolboeken voor Geschiedenis en Staatsinrichting.

UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS

De prijzen zijn inclusief 6% BTW

Basisprijs 14,75

meer dan 29 ex. 10% korting 13,25

20 tot en met 29 ex. 5% korting 14,-

Docentenhandleiding 15,75

deel 1 drs.K.Vermeulen, De Franse Revolutie

1a Docentenhandleiding

deel 2 drs.A.Schulp, De Republiek in de Gouden Eeuw

2a Docentenhandleiding

deel 3 drs.E.Prins, Rusland tussen Traditie en Verandering (verschijnt mei 1991)

3a Docentenhandleiding

Balans per 31 december 1990 met vergelijkende cijfers over 1989

	31-12-1990	31-12-1989		31-12-1990	31-12-1989
Liquide middelen	316.356,92	235.401,97			
Debiteuren	23.885,09	23.116,==	Crediteuren	104.476,79	54.089,82
Inventaris	6.000,==	7.500,==	Vermogen	241.765,22	211.928,15
	<u>346.242,01</u>	<u>266.017,97</u>		<u>346.242,01</u>	<u>266.017,97</u>

Rekening van Baten en Lasten 1990 met begroting 1991

Baten	Begroting '90	Werkelijk '90	Begroting '91
Contributies	162.000	160.210,10	160.000
Abonnementen	20.000	21.494,38	21.000
Advertenties	10.000	12.212,25	10.000
Verkoop VGN-uitgaven			
-KD 6 Overleven	100	185,50	150
-KD 8 Suriname	150	17,50	50
-KD11 Alg. Kiesrecht	100	332,50	100
-KD15 Agrar. Gesch.	100	20,50	50
-KD16 Indianen	100	200,==	100
-KD17 Coornhert	500	3.642,77	==
-KD18 P.M.	500	==	500
-Kleio losse nummers	250	1.183,==	250
-Reader Vrouwenges. 1e dr.	==	142,50	==
-Reader Vrouwenges. 2e dr.	8.900	4.551,50	2.300
CSE stofomschrijvingscie '92	==	14.042,==	==
Onvoorziene baten	==	8.953,17	==
Intrest	16.000	19.551,46	20.000
Nadelig Saldo	13.750	==	14.050
	<u>232.500</u>	<u>246.739,13</u>	<u>228.550</u>

Lasten	Begroting '90	Werkelijk '90	Begroting '91
Kleio	110.000	100.286,79	110.000
Verzendkosten Kleio	15.000	11.853,==	15.000
KD 17 Coornhert	2.500	==	==
KD 18 P.M.	2.500	==	2.500
Verzendkosten losse nrs.	500	==	==
Bestuur	19.000	21.143,04	19.000
Administratie	17.500	18.897,61	18.500
Alg. Vergaderingen	6.000	2.447,17	6.000
Afd. - Regio activiteiten	3.000	619,86	1.000
Normbesprekingen CSE	1.800	1.223,84	1.500
Commissies:			
Pabo	2.500	1.862,15	2.500
MAVO-LBO	2.000	1.666,60	4.500
HAVO-VWO	3.500	3.244,25	3.500
Redactie Kleio	7.500	8.461,15	8.000
Didactiviteitencie.	3.500	5.064,52	3.500
Onderwijsadviescie.	2.000	2.540,03	2.500
Intercie. NHG-VGN	750	479,81	750
Cie. Volwasseneneducatie	2.500	1.878,==	2.500
Comigo	2.000	250,30	1.000
Cie. Vrouwengeschiedenis	2.500	2.876,45	2.500
Diversen:			
Huib de Ruijterprijs	1.000	==	2.000
Contributies	250	309,10	300
OMEGA	300	==	300
Ledenwerving/P.R.	10.000	1.427,==	5.000
Verenigingsraad	1.000	==	1.000
Afschr. inventaris	2.500	3.221,95	3.000
CSE stofomschrijvingscie '92	==	14.042,==	==
Onvoorziene kosten	2.000	3.223,78	2.000
Nascholingsactiviteiten	==	6.316,52	8.000
Reader Vrouwenges.			
Kosten 2e druk	6.000	2.683,04	1.800
Verzendkosten 2e druk	2.900	884,10	400
Batig Saldo		<u>29.837,07</u>	
	<u>232.500</u>	<u>246.739,13</u>	<u>228.550</u>

LEERLINGEN VOLGEN ZELF GRAAG HET TIJDSPOOR

Omdat Tijdspoor een methode geschiedenis is, waar ze zelf uitstekend mee uit de voeten kunnen.

Tijdspoor ziet er namelijk leuk uit, heeft een heldere structuur en duidelijke, concrete vragen.

Docenten werken er ook graag mee. Geen wonder: Tijdspoor is een volledige methode voor de onderbouw MAVO/HAVO/VWO met alle didactische voordelen van materiaal dat uit de praktijk is voortgekomen.

Tijdspoor is uitgevoerd in een stevige gebonden vorm en ... Tijdspoor is nu helemaal compleet!

En eerlijk is eerlijk: ze vinden het wel zo prettig dat hun leerlingen enthousiast en zelfstandig met het vak bezig zijn. Op die manier maakt Tijdspoor geschiedenis als methode met een zeer hoog leerrendement.

Wie meer wil weten over deze complete methode voor de onderbouw, belt onze afdeling verkoop: 03450-71880.

* ook verkrijgbaar via de erkende boekhandel

Educabook

Educabook Postbus 48, 4100 AA Culemborg